STEFË ZURANI

NDOLLJET E SHQYPNÍS

BOTIM I TRETË

me 5 perftyrime në tekst

SHKODER
Shtypshkroja Françeskane
1 9 3 9

BKSH

BKSH

NDOLLJET E SHQYPNIS

BKSH

BKSH

NDOLLJET E SHQYPNÍS

prej

njij Gege, qi don vendin e vet

SKANDERBEGU

SHKODER - Shtypshkroja Françeskane - 1939

BKSH

PARATHANIE

N' e rí t' em, kúr ishe në Wien, tue pá si shkojn popujt tjerë e si rrnojshim na Shqyptarët në terr e nen zgiedhë të Turkut, më ngufoi zêmra per me jau folë edhe un dý fjalë vëllazenvet të mí; e dava me shkrue prá ket liber, ase historín e fatosave e të të parve t' onë, tue shpresue se ndimon edhe ky me zgjue ndokend. E mendova me e shkrue jo në stylin historik të zakonshem, por në nji mëndyrë qi t' a marrë vesht gjithkush, edhe gratë, qi jánë tuj bisedue rreth votres...

Mbasi e shumta e Muhamedanvet mprote atëherë sulltanin e qeverín e tij, per mos me idhnue as partín mâ fanatike të këtyne, nuk fola sá mujta ndrejt kundra sulltanave e qeverís turke, veç terthuras e me shembuj, e msheha edhe sá herë fajet e t' onvet, sikurse tue folë per pashallarët e Shkodres, Bushatlít etj.

Kjo kje e para historí e Shqypnís në giuhë shqype, e shkrueme n' ortografí të pacaktueme atëherë; e, sado qi më ká dhânë doren i famshmi L. von Thalòczy, historija e jonë ká ardhë natyrisht tue u plotsue mbasandej. Por me gjith këta un po e rishtypi të dytin botim, mbasi i Nderti Ât Benedikt Dema po m'a hiekë mundin tue këthye ortografín e vjeter me të sotshmen, me shpresë të dy se ndoshta mund të viej kjo veper ndonji send

si materjal historik, a si giuhë fjesht shkodrane.

Materjali i historís së vjeter âsht i xierrun, kuptohet, prej dokumentash së vjeter, e materjali i historís së vonë âsht xierrë edhe prej fermanesh etj. turqisht të kohës, si edhe prej fletoresh, sidomos prej qindvjeçares «Neue Freie Presse».

Shkoder 1938.

AUTORI

Stefë Zurani

BKSH

SHQYPTARË,

Vëllazen të dashtun!

Na jena fisi mâ i vjetri i Europës. Tallazet, qi tash sá mija vjetësh na kan rá pá prâ e per gjithânë mbi krye, na kan voglue njimend kombin, qi motit kje aq i madh, por me e perpî krejt s'kan mujtë kurr: neper sá kombe të hueja u pershkueme, e rrâja e jonë mbet si per mrekulli gjithmonë e paluejshme.

Njeti jânë nierzit e pasun, të dieshem e mundën me jetue me gjithshkahin si u don zêmra. Na jena të vorfen, të padije e s'kena kurrkend qi me na njitë doren, sáveç njaj Zot, të cillit i pshtetet gjith i cilli nesh, na ká ruejtë nder këto të vshtira. E, në kjoftë qi na, motit të permendun e sot porsá të paharruem, dona me i pritë vedit ditë mâ të mira, duhet edhe me i ndimue pak vedit.

Per me mujtë me i ndimue vedit, duhet me njoftë vedin; due me thânë duhet me dijtë kû âsht nevoja e kû âsht mëndyra me i a dalë: duhet me i peshue këto të dyja bashkë, e permbi këtê me qitë njatë mendim, qi lypë koha e m'e marrë mbrapa pá i u lodhë. Njikështû do të veshtojë me bâ se i cilli nieri në vedi, e tanë fisi bashkë.

Prá, vëllazen të dashtun, na do të dijm mâ parë se kush kena kênë motit, e kû jena sot.

Se kush kena kênë motit, na diftojn të bâmet e të Parve t'onë, njato pûnë, qi para gjithkuej na

kan lânë faqen e bardhë per gjithmonë mbrapa, në daçin të kenë kênë ata burra idhujsh, të krishtenë a muhamedana. Deri tash na s'i kena dijtë të ndollunat e fisit t' onë. Na ndiejm trimnín e të Parvet, por të diftueme porsi prrallë; na këndojm kangët e burrnís së tyne; na kena dashtní o mní me njenin o me tjetrin, si të na kenë bâ aj; e na vritena pse nuk bân kush gjýq nder né. Por pûnen e fisit t' onë si duhet nuk jau ká diftue kush endè; madhnín e gjakut t'onë nuk e dini deri tash. E prandej un po due me ju qitë këtû para sýshë, si kena shkelxye na nder ato kohë, kúr gjith i cilli nesh ká dashtë gjakun e vet me zêmer, pá veshtue se shka beson shoqi. Gjith i cilli Shqyptár ndiete në zêmer të vet se të gjith jena prej njij gjakut burrash, të cillit do t' i mbajm nderen bashkarisht. E as sot s' mundet me i rrahë ndryshej zêmra Shqyptarit, veç s' e ndien, pse ká rá si në gjumë të dekës e shuma.

Un po ju kallxoj pûnët t' ona pá i zbukurue e pá i trillue, veç si i kam gjetë nder do shkrime të moçme, qi i diftojn si jânë kênë, e s' i kan rá kuej në dorë deri tash. Edhe une jam i gjakut t' uej, o Shqyptarë, e e diej prandej mirëfillit kû na dhamb né; e, mbasi s' jam nieri, qi mban ânë e as qi don me ngatrrue, nuk kam tjeter posë të drejtës me shkrue. Prá mundeni pá dyshim m'e këndue ket liber me mende të mbushun, qi këtû gjêni të ndollunat t' ona pá shtim e pá mungim, e mbas tyne mundeni me xierrë prej vedit njato mësime të nevojshme, qi do të mbajn dhén t' onë pá hupë.

Të hîmt

Kohët nder të cillat dahen të ndollunat t'ona

Tash sá mija vjetësh erdhne të Parët t' onë nder dhena kû gjindena sot, nji shumicë njerzish e rrasun si bari, por s' mundet sot kurrkush me e dá diten se kúr jânë nisë e udhen qi kan marrë. Ata duelen prej Azijet e rane si gjind të pa-cak nder vende të pa-njoftuna. Ishin të damë nder sá vëllazní, permbi të cillat urdhnojshin mbreten e të Parë të pushtedshem. Rruga qi bâne kje teper e gjatë e e hapun; e, tue kalue, u rá me pá sá dhena tjera e fise të hueja. Disá herë u munduene me xânë vend aty e këtû; por nevoja e jetesës o të ndjekunit e anmikut i turitte prap. Kúr filloi rishtas emigracjoni, due me thânë kúr duelne prap gjindja fise me fise prej vendesh së veta per me kerkue këndej mâ të mira, kapne të Parët t' onë grá e fmí e gjith shka patne, i ngarkuene nder do qerre të randa o mbi shtâsë barret e u nisne perjashta, tue prî e tue luftue ata vetë kambë. Ishin nierz të fuqishem e të pa-frigë, qi nuk vêjshin gjâ mbi heshtë e zhgjetë të vet. Ishin mësue me hjekë keq në gjith jeten, e si këtê kishin të shternguesshme edhe zakonet e veta. Në të ftoftë të dimnit,

në mjedis të borës e t' akullit, ashtû në të xét të verës, nen shullâ të zhegjeve ishte mësue zogu i Ilirit qyshë në fëmini mos me pasë nji pullaz, qi me i mblue kryet e me i pritë pak shtergaten. Ishte vaditë jetesës nen qiellë, e ûja e edja s' e habitshin mâ, rreziku s'e trêmte kurr. Petkat e tyne atëherë ishin vetun elkurë shtâsësh s' egra, qi ata mbytshin vetë me sá múnd e rreziqe. Token nuk dijshin me e pûnue, e gjâja e tyne ishte bagtija e armët: veç këto ishin madhnija e Ilirve, të cillt i barshin me nderë e ashtû jau lêjshin fëmive mbrapa. Ato shpata, heshta o zhgjeta i mbajshin ktyne para syve trimnín e të Parve; e, kúr Pleqt jau diftojshin me fjalë, u ndezej zêmra në burrní e në dishir me u pergjá atynve.

Nieri mâ i nderuemi nder ta ishte mâ trimi gjithmonë. I ligu, due me thânë tuca, ishte i perbuzun. Pûna mâ e madhnueshmja e burrit ishte gjuetija e lufta; e nder këto gjêjshin jo veç rrnesen, por merrshin edhe fuqí e vesht mâ teper, per me dalë mbasandej në zâ si dolne.

Prá me shpatë në dorë i a çilne Ilirët rrugen vedit ndermjet Detit të Zí e Adriatikut. Këtû u ndalne; e, per me i shtrue vedit vendin, u u desht me derdhë gjak prap. Deri kû kan mbrrijtë kah âna e siperme, nuk dihet; veç âsht e sugurtë se Malet e Karpatve (kufini i Polakve e i Maxharrve sot) kan marrë êmnin e vet prej tyne, e me naltsí të vet u kan ruejtë shpinen prej gjindve tjerë, qi msyjshin Europen. Kah âna e të lemit e e prendimit i ruete deti me të hapun të vet, në të cillin veç afer brigjeve u trimnote kush atëherë me vozitë. Kah âna e poshtme kishin vëllaznít greke t' Epirit, të Thesalís e të Maçedonís. Prej ânet të siperme e prej lí-

ndjes kah Maçedonija, tue fillue njaty kah gadishulli i Kalçidjes, vîte e u zgiatote vendi i tyne deri andej kufijve t' Europës, kah Stambolla, qi u temelue sá qinda vjetësh mbrapa. Vëllaznít e Ilirve, gjith e cilla nen të Parë të vet, u shperdane neper ket vend qi xûne. Ky ishte nder ato kohë djerr me pyje plot : e nder shpella të maleve ishin shtâsë të rrezikshme, qi të Parët t' onë do të hiqshin prap keq me i çue.

Me u mbledhë e me bâ qytete, s' dijte kush endè, veç gjith e cilla vëllazní xête cakun e vet, e aty mêrrte gjith e cilla shëpí nji tokë sá i duhej. Kështû jetojshin të perhapun e nen do këtolla t' ulta, qi bâjshin me kashtë, e mâ vonë edhe me drû e drrasë. Tue u shtue gjindja, filluen edhe me u shterngue e m' u mbledhë mâ bashkë.

Adhrojshin idhujt, por ndertesa lutjet e tempuj nuk u bânë kurr : ata luteshin nen pêmë të mdhaja o afer krojeve të ftofta, pse kujtojshin se në të luejtun të gjethit o per rreth ujit mund të shifet shka ká per t' u bâ. Nder këto të lutuna, o per me thânë mâ mirë nder këto kuvende per m'u marrë vesht shoq me shoq nder pûnë qi i perkitshin gjith vëllaznís, do të mblidheshin të gjith burrat qi ishin të zotët e vedit. U bâte nji festë e madhe me gjithfarë lojësh, e aty këqyrte se i cilli me diftue fuqín e zhdrivillín e vet, pse gjithkush e nderote atê qi delte mâ i vjefshmi. Veç nderimi mâ i madh u u bâte atyne, qi mbetshin në luftë ; e tue kjá e tue u bâ gjâmen, u njehshin permallshem trimnín e urtín. Kúr i vêjshin mbi turrë të drûve per me i diegë, si e kishin atëherë, u priteshin sá berre, e mâ motit edhe nierz, qi kishin xânë gjallë në luftë.

Mëndyra e jetesës i dau të gjitha vëllaznít nder

dy kushrinì të mdhaja : njana ishte kah âna e të lemit e tjetra kah e prendimit.

Kushrinija e të lemit ishte dá nder njato vëllazní, qi fillojshin n'ânë të siperme e n'ânë të të lemit : në Maçedoní e në Rumelí të soçme, e mbrrijshin deri në buza të Detit të Zí per të giatë, tue pershí dhenat e ndermjeme të Bullgarís, të Rumenís e të Maxharrís, si êmnohen sot. Në Tunë u thirrte kjo kushrinì me nji êmen shum të vjeter : *Thrakë;* e permbi Tunë na dalin mâ vonë edhe *Dakët.*

Per të giatë t'Adries e nder dhena andej bregut, e mandej persipri e deri te Tuna e madhe ishin vëllazníit e Ilirë-Panonvet. Ilirët vetë gjindeshin n' Arbní të siperme, në Mal të Zí, në Dalmacje, në Hercegovinë, në Bosnje, në Kroacje e n' Istrie të soçme ; sipri tyne, ndermjet lumeve Dravë e Savë, Alpeve e Tunës gjindeshin Panont.

Kah âna e të lemit e perpjetë vijshin afer kësaj dege a kushrinije s'onë, Rromakët, qi ishin në mjedis t' Europës, e qi me fuqí e me dije u shtrine mbasandej në gjith boten. Këta i date vetem gadishulli i Istries prej t' onve. Deri sipri e deri në Wien të soçme mori Tuna êmnin Danub prej *Keltësh;* prej këtij qyteti e deri kû kjo derdhet në dét, mbasi nder buzë të veta kishte Panont e mâ poshtë Trakët, mori êmnin Ister në giuhë të tyne.

Të gjitha këto vëllazní patne kohët e mira, nder të cíllat shndritne porsi hylli ; por mbasandej u erdhne edhe ditët e vështira, e fílluene me rá. Sado i madh e i shpervielun qi të jetë lisi, i vjen dikúr dimni, qi i a qet gjethët per tokë, i vjen dikúr koha qi i kalbë degët, e kadalë-kadalë fillon me rá copash neper mâ të vog-

len erë, deri sá n' e mbram të zhduket krejt, per me i lëshue vend njij bimës tjeter. Kurrgjâ nuk i qindron kohës, e kështû edhe nierzit hupin njani bark per me i çilë udhen tjetrit. Nuk âsht çudë prá qi gjith ajo kushriní qi patme, sado të mdhaj e të fuqishem qi kjene, mbaruene ka pak ka pak, tue i lânë vedit zâ burrnije permbrapá; por âsht nji vëllazní per né Shqyptarët, vetem Ilirët të Parët t' onë, qi porsi nji shkrep në mjedis të detit, u qindruene të gjitha tallazeve e moteve, qi i rrahne pá i rrxue kurr. Tash sá mija vjeç lufton gjaku i jonë tue shndritë; e, sado qi pat anmiq teper shum e mâ të mdhaj se vedin, fisin, giuhen e vendin t' onë e mbajti gjithmonë nji, bark mbas barkut, disá herë edhe nen të huej; por Shqyptari vetë kje gjithmonë i lír, sikur shqypja në mjedis t' erës.

Prá pûnen e këtyne burrave po due me kallxue këtû, pá e shtue e pá e mungue, si thaçë, por sikur âsht kênë. Si nieri, qi tue ndrrue mot, hinë nder valle tjera, ashtû edhe gjith i cilli fis ká do kohë, nder të cillat dahet puna e tij, e prej këtyne shifet jo veç si kena jetue deri tash, por edhe si duket se do të na vijë jeta mbas sodit. Kështû po kujtojm mâ mirë me i dá të ndollunat t' ona nder këto kater kohë të mdhá, të cillat jânë të lidhuna të gjitha njana me tjetren, e të tana bashkë na vinë si nji pasqyrë per mbas vedit:

I. - Prej kohvet mâ të moçme e deri atëherë kúr Rromakët xûne mbretin t' onë Gjencin, 167 vjetë para Krishtit. Kjo âsht *koha e Ilirvet.*

II. - Prej 167 para Krishtit e deri në të gjashtten faqe nierit o qinda vjeç mbrapa. Kjo âsht *koha e Rromakvet.*

III. - Prej së gjashttes faqe nierit mbas Krishtit

e deri në 1479, kúr Shkodra rá në dorë të Turkut. Kjo âsht *koha e burrnís shqyptare.*

IV. - Prej 1479 e deri në ditë të soçme qi gjíndena nen urdhen të Turkut, âsht *koha e Osmanllís.*

Ndonji herë, per me marrë vesht edhe vëllaznit t' onë muhamedanë, kena diftue vjetët edhe mbas të njehunit të hegjirës.

Njikëto kohë prá po dona me marrë në bisedë, per me qitë para syshë të verteten, se Zoti na ká mbajtë gjithmonë doren mbi krye, e se i Lumí don qi

Shqypnija të dalë n' dritë!

BKSH

PJESA E PARË

Koha e Ilirvet deri në vjetë 167 p. Kr.

I.

Nder kohë të perparshme, kúr gjindja nuk patne fillue endè me shkrue, bâjshin të moçmit almiset e tjerat sende, qi u duheshin neper dorë, prej gurit. Me këto rrxojshin drût, goditshin tesha sá me u mblue sado pak, e mbytshin shtâsë per me u hanger mishin. Kësaj kohe i thonë prandej „koha e gurit“: e n' at kohë filluene me u njoftë të Parët t' onë mbi faqe të botës. Këta u thirrshin *Ilirë*, pse njimend fisi i jonë jetote gjithmonë *i lír* në vedi, pá e urdhnue kurr nieri i huej; vêjshin ligjët vetë e gjyqin vetë pá ju u perzie kurrkush. Fisi i jonë ká pasë edhe dy kushrinj të mdhaja, sí thame, Panont e Trakët; por këta kan hupë sot krejt; me këta bashkë rrnojshin në gadishull të Ballkanit,

PKSH

due me thânë në Rumaní, në Bullgarí, në Serbí, në Bosnie e në Mal të Zí të soçem derí poshtë në Greqí, kû shum mâ vonë erdhne Grekët, qi atëherë êmnoheshin Helenë. Veç na jena prá mâ të moçmit e të gjitha fisevet tjera n' Europë, síkur mirëfílli na kallxon shkrími i të ndollunavet të botës, o historija.

Ilirët kjene nierz të vaditun edhe në dét, e trimnija e tyne sí per tokë sí per ujë kje gjithkah e permendun. U gjindshin nder brigje të Dedit Adriatik kah âna e të lemit, si thame, e ishin të damë nder sá vëllaznì. Në buzë të síperme të këtij deti ishin *Liburnt,* mâ të permendunit e të tanve: në mjedis të vendit kû ishin të shtrimë, gjindeshin *Ardejt* e *Antariatejt,* e mandej vijshin *Dardant.*

Këto vëllaznít t' ona nuk mujtne m' u hapë e me bâ bashkë njí krahinë të madhe sí kombet e mdhaja të kohvet të moçme, pse ishin të damë copa-copa e luftojshin nder vedí. Të gjith fqijt e tyne jau kishin frigen, pse ishin sí gjind t' egjer e shpesh i a njitshin doren edhe gjâs së huej. Me gjith këta të dishmit e moçem i biejn sí njerz të mirë e të drejtë në gjithshka; e sidomos thonë se mikun e kan pritë gjithmonë mirë e i kan bâ nderë pá pritesë. Jânë kênë burra të mdhaj e të lidhun, gjithmonë gati me luftue, por edhe tinzín e nenkambcat jau kishte kande; e kjo nuk âsht njí çudë, pse ata ishin atëherë të dhanun mbas idhujvet, e s' kishin prandej as shterngesë fejet.

Ishin nierzt mâ të shëndoshtit e mâ të fuqishmit e asaj kohe, aq sá kallxojshin se njí mbret i tyne, *Bardyli,* tue kênë 90 vjeç, ká dalë në luftë në kál kundra Filipit të Maçedonís. Kúr hijshin në luftë, tue siellë shpatat e njyeme e të larueme sí i bâjshin atëherë, kúr i

shifte anmiku të veshun drrasen e zêmres me lëkurë, por gadi të gjith shtatin cullak; kur jau vishkullojshin edhe nder veshë thuprat e helmueme të zhgjetavet, i hîte friga mâ trimit e drote me u dalë per báll. Atij helmit, kû njyjshin thuprat e zhgjetës, i thojshin *ninon*.

Mâ e shumta e vëllaznivet njehshin token e gjânë e gjallë si me e pasë bashkarisht, e prandej krye disá vjetësh dajshin gjithshkahen prap ndermjet vedit, sikur per shembull Delmatët daheshin gjithmonë krye tetë vjetësh.

Nja disá nder ato vëllazní i u dhane pijes. Ata piqshin vetë nji gjâsend prej langut t' elbit, si me i a pergiá birrës; e në të u lëshojshin në teprí. Njiherë, pse u dejen per së tepermit, borne nji luftë qi patne me të Parët e Françezvet të soçem, Keltët; këta, tue e dijtë si epeshjn mbas pijes t' onët, bâne nji pije me rrâjë baresh, qi i xête me nji herë, e mbasandej u shtîne se po ikun e s' po mund t' a marrin me vedi. Nji vëllazní e jona, Ardejt, ranë në të e s' e lëshuen deri sá u dejen krejt. Atëherë këthei anmiku mbë ta e i prishi pá ndonji vështirsí.

Me gjith do të këqija, qi duhet me thânë se kishin në vedi, e sado qi anmiqt jau delshin sá herë, kurrkush nuk mujtte me jau hanger trimnín Ilirvet, të cillt luftojshin deri sá të mbette i mbrami djalë, deri sá të derdhej mâ e mbramja pikë gjakut.

Sikur thame, të Parët t' onë ishin të permendun si per tokë ashtû edhe per dét: e kjo shifet këtû, qi Filipi i Maçedonís, mbreti qi u permend edhe sypri, urdhnoi me goditë barkët e veta sí i kishin Ilirët.

Vëllaznít e fisit t' onë, gjithmonë me luftë nder vedi o tue u grî me anmiq mâ të mdhaj se vedin, do të

kishin hupë, mos të kishin pasë gratë trimnesha: e atyne t' u falna nderës, qi kemi qindrue deri sot. Grueja e atëhershme, sikur Shqyptarja e mirë e soçme, ishte puntore e shëpijake, e dijte me rritë fëmit me nderë. Burri shkote me gjâ të gjallë në mal o delte në luftë, e grueja kqyrte shëpin e punote token : miellte, korrte, bâte drû e ngarkohej vetë, tue u dhânë gji nji e shpesh dy fëmive. Kúr ishin me shtat xânë e u afritte koha me u lé fëmija, delshin prej shëpijet e merrshin pyllen; e mbas sá ditësh këtheheshin me fëmí në grykë e kallxojshin permarrshem se e kan gjetë në pyllë mbrendë. Grueja ilire ishte e mirë me të gjitha të mirat, por ishte edhe trimneshë e delte si burrat me luftue. Kallxojn shkrimet se kúr nji luftár i madh i Romës, Oktavjani, rrethoi qytetin e *Salonës* (të cillit sot i shifen trollet e rrenueme në Dalmacje afer Spalatit), duelne gratë e Ilirvet të veshuna me të zeza naten per terr, e, si me kênë zâna, msyne aq me hov ushtrín e Rromakvet, sá këtyne burrave, të drashtun atëherë, ju u desht me ikë prej tyne.

Iliri i moçem, sado qi nuk adhrote veç idhuj, nderote e shtíte në dhé të dekunit me shum madhní, ndermjet tymit, kêmit e gjakut të baktive, qi per ta prite-shin. Goditshin vorre të mdhaja, të cillat me mija kan qindrue e shifen edhe sot tue fillue që prej Bosniet e deri n' Epir. Nderojshin natyren e kujtojshin, per shembull, se Uridua âsht perendesha e urtís ; Fromba âsht e frymbës s' ernavet o e shtergatës, e Skutona âsht e shëndetes. Në se të cillen pêmë, në se të cillen kaçubë e në se të cillin prrue ju u bâte se gjêjn të mshehuna punët e natyrës: ju u dukte, me e thânë shkurt, se prej tyne munden me xierrë shka ká per t' u bâ. Prandej

besojshin njimí marrina, nder të cillat gjêjm se ká pasë rrâjë të këthella edhe atëherë msyshi, sikur edhe sot ká asish nder né, qi kujtojn se âsht nji sy i keq, qi mundet me i bâ kuej dam.

Diftojn se Ilirvet jau ká pasë ande per së tepermit edhe muzhiken, e se vetë i goditshin të gjitha njato fryza o feje e lahuta, të cillavet u biejshin edhe mirë.

Nder kohë të para s' kishin kurrgjâ me veshë, të thuesh : por mâ vonë filluene me bâ tirqë, mberthyesa e gjurdije ; ashtû edhe u mathne me opanga e vûne qeleshe.

Fisin t' onë e kena prej njij farë njerzish të parë, qi thirreshin Arianë, e prej këtyne rriedhin edhe Italjanët, Françezët, Tedeshkët, Grekët, Slavët e tjerë. Por të Parët t' onë jânë dá prej kësaj votre, Zoti e din se kúr, e kan folë gjithmonë njiket gjuhë të bukur, qi flasim na, por mâ të dlirtë se sot, âsht e dijtun.

Të Parët t' onë nuk jânë kênë mâ të padishem se fqijt e vet. Nder do vorre guri, qi kan pasë bâ, jânë gjetë sende e sidomos tesha doret të pûnueme bukur krejt ; e jo veç gurit, por edhe rêmit e tjera metalesh, ashtû edhe ênë dheut të hieshme. Pûnojshin e barshin armë aq të mira, sá âsht sot per t' u çuditë ; e gratë stolisshin vedin me melcera, sikur gjithnji shifen nder né. Mbajshin kual, lopë, dele, dhí e shum thí; veç token, qi punohet, nuk e lêjshin per kullosë, por e miellshin si t' ishte.

II.

Ilirët filluene qyshë heret me pasë marrë e dhânë me njato fise të hueja, qi bâjshin tregtí nder këto âna, due me thânë me Fenikë e me Grekë, të cillt nisne mandej me ngrehë edhe qytete nder né, sikur bje fjala Durrsin.

Këso dore rrnoi gjaku i jonë mâ teper se 3000 vjetë para Krishtit, tue marrë e tue dhânë me ata të huej, qi duejshin e u duheshin, kur nji rrezik në vjetë 614 para Krishtit erdh me i turbullue jeten, pse i msyne Keltejt e permendun.

Këta Keltejt, burra të mdhaj e lesh-kuqa, duelne prej vendeve të veta e rane kah prendimi i Europës, kû xûne vend rishtas, e shi njaty kû sot gjindet Franca e Gjermanija. Prej andej u shtyne nder âna t' ona, e shterguene të Parët t' onë me marrë malet. Shum nder ta ikne edhe nder ishuj. Por desht Zoti e ajo mnderë u zhduk me vrap, pse të msymit e tyne nder dhena t' ona kje shkel-e-del vetun. Atëherë të Parët t' onë filluene prap me goditë vende tjera, sikur qytetin *Traù*, ishujt *Lissa, Lesina, Brazza, Qerfozin* e tjera.

Të Parët t' onë shkojshin mirë me ata Grekë, qi kishin xânë vend nder ta, pse e shifshin se prej të huejvet xêjshin gjithmonë ndo 'i gjâ të ré; posë kësaj, u lakmojshin edhe do gjânave, qi këta qitshin e qi t' onët s' kishin pasë kû me i marrë. Këta tregtarë të huej prûne prej detit të Nordit gurin e ambras o qehlibarin; prej prendimit qitne rrûza gastarjet per grá; prej Italijet vênë e voj. E per këso gjânash, qi këta tregtarë u shit-

shin të Parvet t' onë, nuk mêrrshin kurrgjâ prej tynvet posë arit, qi Ilirët e gjêjshin atêherë sikur të harruem permbi dhé, o të mshehun nder plasa të shkrepavet. Të Parët t' onë dijshin mirë veç kû me e kerkue e sí me e gjetë; por ishin aq të pa-hollime, sá ndonjiherë hasshin në grumbuj 20-30 kilesh, e, pá ndalë per zbukurim të vedit asnji send, jau falshin gravet të veta per florij. E atêherë qi s' u nepshin mbas arit, i kishin punët mâ mirë se kúr u hîni dishiri i tij. Armët u duheshin mâ teper se shkelximi i veshës e i mathës; e te' e mbramja nji kotrovë dheut u dukej mâ e bukur se nji e verdhë.

Sá të dashtun qi kjene Ilirët me kêta tregtarë, aq të ftoftë u ndêjne fqijvet të vet. Drojshin se u merr kush lirín, qi gëzojshin, e aq bâjshin per mos me i u ulë kuej, sá ndonjiherë nuk ndigjojshin as të Parin e vet e luftote se i cilli në vedi. Shifet prá se ky dishír qi mos me i u shtrue kuej e pat kalue cakun e vet, e ky gabim u bori shum lufta.

Asht e dijtun se veç kû të jetë bashkimi, âsht edhe fuqija, e qi kû s' ndigjohet nji i Pár, s' mundet me kênë e mbarë. Shka u bâte dobi Ilirvet trimnija, kur ndonji herë nuk dojshin me dijtë as per mbretin e vet, nen të cillin nuk ndigjojshin me punue? I hînë sá herë mbrenda Maçedonís kur u keqne; por fqijt e tyne u mblidhshin bashkë kundra ktyne të damë njani me tjetrin, e, me gjith trimní qi diftuene, shkuene poshtë sá vëllazní t'onat. Kur u mblodhne të gjith nen Bardylin e vëllaznís s' Ardejvet, qi i shterngoi t'a njifshin të gjith per të Pár, atêherë ngrehne nji mbretní aq të madhe, sá pershite Hercegovinen e soçme, nji copë të madhe të Bosnies, Malin e Zí e Shqypnín t' onë deri poshtë në

Greqí. Atëherë, si u bâne të gjith tok, msyne Maçedonët; thyene prisin e tyne, Perdiken, i cílli mbet në luftë me 4000 vetë, e shternguene gjith at dhé me u lá nji tribut o havajet.

Nder âna t' ona ishin atëherë dy fise të mdhaja: të Parët t' onë o Ilirët, e Maçedonët, qí ishin kushrinì me né. Vetun këta kan njoftë qyshë motit nji të Pár mbi vedi, e prandej i kan lânë vedit gjith at zâ nder kohë të moçme. Nder mbreten të tyne âsht i permendun Filipi i dytë, i cílli në vjetë 356 p. Kr. prishi mbretnín e Bardylit t' onë, e u mundue me na i shtî të Parët në dorë. Por mâ i permendun e qí shkelxen se të jetë jeta, i u bâ i biri, *Leka i Madh,* ndoshta mâ i rrebtí ushtár, qj ká lé deri më sot. Trimnít e atij farë burrit të gjakut t'onë s' harrohen kurr, e nder të gjitha ânët e botës nuk prâhet tue u diftue e tue u këndue permbi at ushtár, qí shtroi gjith dhén qí u njifte atëherë: se të jetë nieri e kû të jetë nieri, ká per t'u habitë gjithmonë permbi shka mujti me bâ ajo kulshedra e jonë.

Mbas deke së t'et, msyní Leka i Madh dhén e të Parvet t'onë, të cíllt u mblodhne nen Klitin e i qindrue-ne, sá Lekës i u desht me këthye. U pá edhe nji herë prá në ket rasë qí, kur mblidhej vëllaznija e jonë bashkë, as burrí mâ i madhi i dheut, nuk mund t' a qitte me ta, sado qí Leka me kohë e me mëndyrë bâni ne e mbram pûnen e vet: por s' kje nji fitim lufte, por nji bashkim, qí bâni me né, per me i dhânë 5000 djelm të zgjedhun gjithkund me vedi, n'Azí o kû t' i lypeshin. Këta kjene ushtarët mâ të mirët e tij, njata, qí as të ftoftit as të xetit, as ûja as edja s' mujtne me i lodhë, e u mbajtne gjithnji si nder fusha të dieguna të

kje nji i Pár a krye, të cillit i thojshin Pleurat. Këtë e drojshin të gjith fqijt per dét, kaq i kishte dalë zâni i trimnís; e i biri, Agroni, muer ishujt e Dalmacjes së soçme Lezinen e Lissen, e Qerfozin. Por ky fatzi u dha teper mbas pijet, e cilla e këputi me të shpejtë. Mbas deket të tij këcei në fron e shoqja, Teuta, qi ndêj mbretneshë në kambë të birit *Pinnes*, i cilli ishte i vogel, per me mujtë me urdhnue. Veç e ama, qi u permend, duhet me folë të drejten, sundoi aq mirë si t' ishte nji burrë. Në kohë të saj ndolli per né nji e zezë e madhe.

Lulzote n' Italí atëherë republika e Romës, së cillës s' i harrohet êmni kurr. Rromakët mbrrijtne aq larg, pse patne dashtní per shoqi-sho'in e bashkim nder vedi; e në ket mëndyrë munden me kênë nji pasqyrë per gjithkendin, prej së cillës shifet mirë qi, kúr të gjith i shtrohen njij mendimit e duen me xierrë nji punë të madhe e të perbashkët në krye, i a dalin me fuqí të bashkimit, qi nuk pritet, e me nji faqe të bardhë qi u lên nderë të parvet e të mbramvet. Rromakët jânë kênë gjitmonë mâ t' urtit zotní per me urdhnue, mâ të ndigjueshmit ushtarë e punen e vet e kan ndiekë pá i a dá deri në fund.

Të Parët t' onë, qi rrnojshin në buzë të detit, xêjshin e plaçkitshin sá herë qi mujshin barkët e Rromakvet, qi rrahshin ujin të mbushuna me gjâna tregtije. Në kohë të Teutës pat shkue puna e grabís tek s' bân mâ; e prandej Rromakët i çuene asaj mbretneshe dy zotní prej ânës së gjith vendit, per me xierrë prej saj qi t'u presë rrugen atyne kusarve. Teuta u pergjegj se s'kishte aq fuqí sá me pritë grabít e të gjith cubave. Rromaku në madhshtí të vet i mbatet atëherë me fjalë,

tue u levdue qi Rroma kishte per t' a bâ të veten. Kaq mjaftoi, e Teuta, e pezmatueme qyshë perpara, urdhnoi t' u mbytshin të dy ata Rromakë. Ket pûnë e bâni të keqe e s' gjindet gojë me e lá, pse ndermjetsi nuk bán faj; e Rromakët u xene per së tepermit e i a shperblyene uhán, tue shfrye mnín e vet mbi të në vj. 229 p. Kr. Rromakët u derdhne per tokë e per dét permbi Ilirë, i thyene, e Teuta bori kështû të shumen e dhenave të veta. Të gjitha fiset e hueja i u ngíne, e Rromakët per gëzim e per kujtim të kësaj pune, bâne arqe triumfit të mdhaja, sikur ishte zakoni atëherë kur mujshin kend. Edhe Grekët u gëzuene gati si Rromakët vetë per ket lajm.

Mos të mêrret vesht qi Rromakët e shtruene kështû me nji herë vendin t' onë. Rromakët e dijshin me kê kan punë, e nuk lypne prej të Parvet t' onë tjeter, veçse me i njoftë per sunduesa e me u lá nji pagë. Por Ilirët s' ishin burra me u shtî në rreth e me i siellë tjetri kah të duen. U u pá prap e ramja kur, porsá këthyene Rromakët nder shpija, doli n' Ilirí nji pris, Demetriozi, i cilli mblodhi shokët e per 10 vjetë u qindroi Rromakvet trimnisht. Veç në fund hylli i Romës shkelxei edhe nji herë, Rromakët fituene per së dytit. Me gjith këtê Ilirët nuk rane në ligshtí, por e mbajtne vedin gjithmonë si bisha e rrethueme në pyllë.

I mbrami mbret i tyne, të cillit i thojshin Gjenc, kaperdini mbretnin, qi kishte selín në Shkoder, pse në vj. 168 p. Kr. e msyni nji ushtrí e madhe Rromakësh nen urdhen të njij farë Anicius, e ky xûni gjáll at mbret të shkretnuem me gjith shpí. Gjencit i u desht me i rá krejt ndore anmikut, në daç me fjalë, në daç me pré. Veç má zí se deka ishte zakoni, qi kishin Rro-

Persís, ashtû nder buzë të njoma të Gangjes. Pûnët e mdhá prá, qi bâni Leka, të cillat deri fëmija n' Europë i dijn, jânë bâ me krye të tij e me krah t' Ilirvet ; e prandej edhe tash, mbas dymí vjetësh, kena pse levdohena per trimní plot me vepra të shkelxyeshme të të Parvet t'onë. Mos të harrojm pra se nieri mâ i madhi, qi ká lé motit âsht nji Ilir, don me thânë nji Shqyptár.

Mbas deket së Lekës filloi m'u prishë bashkimi i lidhun i Maçedonvet e me rá prandej mbretnija e tyne. Qytetet Vlona e Durrsi, qi kjene në dorë të Maçedonvet, u sollne shpejt prap kah Ilirët; e u duk njiherë se këta t'onët po mblidhen e po bâjn rishtas nji mbretní të madhe. Por s' ishte kênë thânë, pse në vjetë 280 p. Kr. per së dytit i a mbrrijtne me hov të madh Keltejt prej lumit Savë e neper Bosnie, e u ndeshne nder Ilirë; e prej Malit të Zí zhbine krejt nji vëllazní të fuqishme t' onen, Antarjatejt, qi aty kanë pasë xânë vend. Kúr duelne, u rane pré të gjitha dhenave, qi pershkuene; e kështû, tue kalue e tue plaçkitë, mbrrijtne deri në Delf, kû gjindej idhulli i Grekvet Apoli, qi kujtojshin se din me kallxue se shka ká per t'u bâ, e rrênuene vendin ose tempullin, qi këtj i ishte shugurue. N'at kohë qilloi qi kapne shina të mdhaja, e prandej u ajne ujnat e pertrîne nder kneta nji qelbsinë të smût, e cilla prûni me vedi nji lëngatë të rrebtë, murtajen, qi mâ së parit plasi nder Antarjatë. Gjithkush ikte atëherë prej këtyne edhe mâ me frigë se perpara, e kështû të shkretët mbetne në rrugë të madhe e të ndiekun gjithkund, si t'ishin gabela të këqí. Ne e mbram, tue marrë udhen shteg e pá shteg, kapne sinjuret e Tunës së poshtme, e aty u shqimne krejt.

Afer liqênit të Shkodres, në Dalmacje të poshtme,

makët: Mbreti i mujtun, i lidhun në vargoj arit per ande të fituesit, do të ngitte mbrapa me gjith të vetët, kur në Romë bâhej triumfi, qi permendme sipri. Prá edhe Gjencit me të birin *Serdiledas*, me të vllán *Galavancin* e me tjerë gjind të shëpís, i u desht me i a bâ ket madhní Anicit, i cilli jo veç fitoi luften, por bâni edhe plaçka të mdhaja, e mori me vedi 54 okë ár, 38 okë argjand e 123.000 copë të holla t' argjanta. Këtû shifet sá i pasun ká kênë mbreti i jonë nder ato kohë. Ushtarët e Romës morne gjith i cilli ka 10 grosh per shoq; prîsat patne edhe 'i herë aq per krye e kalorsët trí herë aq. Gjith kjo plaçkë mund të njehet deri në 80 miljon franga ari. Ky mbret i mbram i Ilirvet diq i tretun n' Italí, e kështû të Parët t' onë i u njitne mbretnís së madhe të Romës si nji copë mâ e shndritshmja e saja, mbasi pamvarsija mbaroi pernjiherë. E këtû, në vj. 167 p. Kr., fillon e dyta kohë e ndolljevet t' ona, të cillen na e thirrme koha e Rromakvet.

PJESA E DYTË

Koha e Rromakvet: prej vjetit 167 p. Kr. e deri në 626 mb. Kr.

I.

Mbasi shtruene Rromakët Ilirin prej liqênit të Shkodres e deri në Dalmacje të poshtme, filloi per të Parët t'onë nji jetë tjeter.

Grekët e Rromakët e moçem ishin atëherë dy popujt mâ të dishmit, prej të cillve xêjshin të gjith tjerët; e edhe sot mundena me thânë se gati gjithshka shofim të bukur e të mirë, prej tyne e ká pasë temelin. Grekët ishin mâ të parët e të gjithve per kah arti, due me thânë me larue shkadohin, me qitë fëtyra gjithfarësh, me trajtue e me stolisë ndertesa, o me punue tjera sende, qi gëzojn jeten e nierit.

Rromakët dijtne mâ mirë se shka duhet me bâ per me ngrehë njí mbretní të madhe : si munden gjithfarë fisesh me u mbledhë nen njí ligjë të vetme e me u mbajtë tok. Ata dijtne me qitë rruga, e mujtne sidomos me mbajtë njí ushtrí, per të cillen âsht per t' u habitë si fluturote, të thuejshë, prej njanit kand të tokës në tjetrin per me krye pûnët e veta, atëherë qi s' kishte as hekurudha as vapore. Grekët s' dijtne kurr me e permbledhë vedin n' at bashkim, e prandej shofim qi s' u bâní dobí kurrgjâ, e shpejt rane në dorë të Rromakve, due me thânë 20 vjetë mbas nesh; pse âsht e dijtun se kombet, qi kan bashkimin, mujn gjithmonë tjerët.

Rromakët i njifshin mirë të Parët t' onë, e prandej nuk jau luejshin vizen, per pá i shterngue pûna: i lane prá si patne kênë perpara, veçse mblodhne nen njí êmen vëllaznít e fisit t' onë, qi ishin në Hercegovinë të soçme, në Dalmacje të poshtme e në Shqypní të siperme. Kësaj krahine Ilirësh i thonë *Illyricum*. Bosnia e Serbija, kû jânë sot, kû edhe vëllaznít e fisit t'onë gjindeshin, ishin krejt në vedi; e, tue kênë se të Parët t' onë rreth e rreth Shkodres lajshin të dhetta, ata tjerët kah Bosnia, sikur Desitjatejt, Deretinejt, Deremistejt e tjerë Ilirë gëzojshin jeten si zotní në vedi qi ishin.

Këta s' i a kishin askuej, e Rromakve u rá sá herë me jau pá siellen, pse plaçkitshin kû të mujshin gjindët qi ishin nen Romë, në dashtë t' ishin edhe vëllaznít e vet. Rromakët u çpallne luftë në vjetë 156, 155, 129 e 117 p. Kr., por s' xuerne ndonji dobí, veç sá me diegë do vende; e me kaq í u bâte zêmra Romës, mbasi s' dijte tjeter shka me bâ me ta. Kúr duel paga, rane ata Ilirë në Dalmacje neper Metkoviq, të cillit atë-

herë i thojshin Narona; mbasandej kapne Zadren, qi atëherë thirrej Jadera, e u ulne në Lesh o Lissus, mbas gojës së Rromakve, kû lulzote tregtija e mund t' u ndrrote gjith e cilla gjâ me tjetren.

Sikurse kan Maçedonët Leken e Madh, ashtû kan edhe Rromakët nji burrë qi s' des kurr, të cilit i thonë Jul Çezar. Ky me mende të hollë qi pat, i hini gjith republikës rromake në zêmer, sá e shumta dishrote me i a lânë atij vetun urdhnimin. Çezari i çuem prej Rome, sundoi pêsë vjetë rresht Ilirín, e e dau nder sá pjesë o vise, qi i thirrshin kuvende. Veç ky burrë î urtë u prish me nji tjeter shoqin e vet, qi êmnohej Pompejus, pse ky s' dote me e lânë me qitë krahë. Në ket ndeshje mbajtne prej Pompejit *Delmatejt*, njajo vëllazní e jona qi ishte në Dalmacje të soçme e rreth e rreth Splitit, e prej së cillës mori êmnin e vet vendi. Ilirët tjerë mbajtne ânen e Çezarit, e në vj. 148 p. Kr. u perpoqne këta dy luftarë në *Farsalos*. Çezari fitoi, veç me gjith këtë Delmatët, jo vetun se nuk i u dhane, por i thyene edhe nji kumandár trim fort e qi thirre Publius Vatilius.

Ky fitim nuk i bâni dobí Çezarit, pse e mbytne të ngratin pak mbrapa. Oktavjani, i biri i të nipit, qi e kishte edhe bir në shpírt, i a mori Çezarit gjakun, tue mbytë të gjith dorërasit e tij; e në ket të perziem gjetí edhe rasen me shtrue në 35-33 p. Kr. vëllaznít e Iliris së siperme, e zgjanoi pushtedin e Romës deri në Sava. Prej këndej zotnote Roma Kroacjen, Slavonjen e Bosnien e siperme, vende qi atëherë ishin plot me pyje. Nuk kje punë e vogel me shtrue ata Ilirë qi permendme, pse ata s' lshojshin pá gjak as nji fushë, asnji gúr, asnji cung. Ata Dalmatët, qi permendme, bashkë

me vëllazní të Japodejve sidomos, u gjindshin e luftojshin per se të cillin hap; sá qi ushtarve të Romës, të damë nder legjone, u duhej me pré a me rrxue të gjitha pëmët e pyllës, qi kishin per ânë. E, mos me i pasë trimnue tue u prî Oktavjani, ndoshta i kishte lëshue edhe zêmra ata ushtarë të regjun nder lufta. Vetun prej trimnís s' Oktavjanit u muer vendi, kû ata luâj kishin krÿet, due me thânë Metulumi në Bosnie; veçse ata djelmoça s' e lëshuene trollin e vet gjallë, por i dhane zjarmin, per m'u diegë me grá e me fëmí perpara se me i rá anmikut në dorë.

Mbas kësaj lufte kje per nja disá kohë pagjë; prandej Jadera o Zara filloi me lulzue, e me shpejt e mori mbrapa edhe Salona afer Spalatos. Këto kjene krena vendesh n' Ilirí, e mâ vonë ju u bâ shoqe në lulzim edhe Trieshta, qi atëherë e thirrshin Tergeste. Por, sikur thngjilli nen hî, qi pret rasen me ndezë nji zjarm të madh, ashtû të Parët t' onë nder male u digjshin mshehtas nder zêmra të veta, e ruejshin gjithmonë kohen me u çue e me perzânë të huejtë prej vendeve të veta, per me u bâ prap të zotët e vendit.

Në vjetë 12 p. Kr. mori urdhnimin e ushtrís romake Tiberi i permendun (qi, pse e pat Oktavjani bír në shpírt, e nderuene tue e thirrë *Caesar Augustus)*, pse vëllaznija e Maleve Dinarike në Bosnie, ashtû edhe Ilirët afer Savet filluene me çue krÿe. Por Tiberi u ngut kot, pse lufta nuk krisi veç nji vjetë mbasi leu Krishti. Deri atëherë ishte, të thuejshë, pagjë. Ilirët u nepshin ushtarë Rromakve: xêjshin gjithnji gjuhen e tyne; pasanikët kishin marrë edhe doket e tyne, e kështû kujtojshin Rromakët se kishin ngulë rrâjë per 'i mend nder ato dhena. Por, porsá u xûne Rromakët në nji luftë të

vshtirë me Gjerman o të Parët e Tedeshkve të soçem, u çuene kundra tyne të gjith Ilirët e bregut të Tunës, kû ishin të hapun deri në Liqê të Shkodres, e në tjetren ânë vëllaznija e buzës së detit Adriatik deri te Drina. U rane pré qyteteve e mbytne kû gjetne Rromakë të vûmun per roje të vendit.

Kështû filloi prá kjo luftë, qi kje mâ e rrebta nder të gjitha ato, qi i kan rá Romës mbi krye, pse të Parët t' onë qitne atëherë 200.000 kambësorë e 9000 kalorë; veç shpejtimi, me të cillin shtine Rromakët ushtrín nder dhena t' ona, shterngimi, qi gjithkund dijtne me mbajtë e me u permbledhë, e ushtarët e rí, qi, posë legjioneve, mblodhne sá mâ teper qi mujtne, i pshtuene edhe nji herë e i lane prap të zotët e vendit. Lufta e madhe ngiati kater vjet, e sidomos në vjetë 6-9 mbas Krishtit. Prisat e Ilirve e Batojt, si thirreshin atëherë në gjuhë t' onë, msyne sí rrfeja e u prene sí burrat; e deri sá teproi ndonji asish kund në skaj të ndo'i malit, nuk mujtne Rromakët me i shtrue. Mâ të mbramët me u shtrue kjene *Pirustejt* në Shqypnín e siperme, prá të Parët t' onë mâ t' afermit, qi atëherë ishin të hapun në sangjak të Novipazarit e në Kosovë.

Me 16 Korrik të vjetës 12 bâni Tiberi triumfin në Romë, e Batojt e lidhun me vargoj arit shenjojshin se burrat e Panonís, o Ilirët, qi atëherë ishin në Maxharrí të soçme, bashkë me të Parët t' onë të Dalmacjes, ashtû edhe me Pirustej o gjyshat e Shqyptarve t' onë, kishin rá ne e mbram në dorë të Rromakve.

II.

Mbas kësaj lufte rá pagja. Rromakët ngulne kambë si duhet nder vende t' ona, e filluene me i dá copa-copa. Dhenat e poshtme të Durrsit e të Vlonës i patne bashkue qyshë perpara me Maçedoní; e mbasandej dane vendin prej Shkodret e deri në Tunë nder dy vise o provínçe të mdhaja: njana pjesë pershîte Shqypnín t' onë, Dalmacjen me Bosnie (o shkurt Dalmacjen), e i a njitne êmnit *Ilirija e siperme*. Pjesen tjeter, o Panonien, qi prej Tunet u shtrîte deri në Savë, e êmnuene *Ilirija e poshtme*.

Sado qi edhe Panonët tjerë jânë fisit t' onë, mbasi sot kan dalë faret, na po bisedojm këtû vetem per Dalmacjen shqyptare, qi e sundote nji legat, qi çote Roma e qi e kishte të ndêjunit në Salonë, prá në Dalmacje të soçme e afer Spalatit, si kêna thânë. Ky qytet ishte atêherë i pasun e i bukur; e kishte edhe nji limâ të mirë.

Sikur nierz të mêçem qi ishin, bâne Rromakët me shpejt rruga gjithkah, e këto i goditne me mendim qi me mujtë me çue ushtrín me të shpejtë prej njij vendit në tjetrín në kohë të luftës. Edhe sot shifen aty-këtû gjurmët e këtyne punimeve; e, tue shikjue ato, të therë zêmra qi na s' kena deri më sot as udhë si duhet, nder shkretina t' ona! Tash 2000 vjetë s' ká mendue kush me goditë gjâ, qi me u perpiekë me të shpejtë e pá të vështirë fusha me mal: mos me e pasë çilë pak shtegun kamba e shtâsës, na do t'u ishim njitë maleve si dhít. Prá me kapë fjalen qi patme, prej Lezhjet shkote nji rrugë

e gjânë ushtarësh deri në Split, permbi Zarë; prej Splitit ishte udha prap shesh e krejt e bukur deri në Budim kah Tuna: prej Tunet të poshtme u zgiatote kjo rrugë e permendun deri pertej Rumanís, në Siebenbürgen, e prej këndej n' Azí.

Mbasi tregtarët kishin rrugat e mira, vite gjâja nder né deri prej Azijet, e vendi filloi kështû m'u pertrî. Në Plevlje, në sangjak të Novipazarit, shifen edhe sot trojet e do ndertesa të bukra. Na prejshim atëherë e shitshim perjashta landë, lesh delesh, bagtí gjithfarësh, hekur, rêm, argjand e ár.

Veç fitimi mâ i madhi, qí xuerne Rromakët prej Ilirís, nuk kje fryti i tokës o i dorës s' onë, por kje ajo e mirë qi nder né gjetne trima të qitun per ushtrí të veta.

Gjâ kishin mledhë ata vetë mjaft, tue zotnue gjith dhén; veç, sikur i qillon gjithmonë pasanikut, gjâja fílloi me u shtî pritesë në pûnë e me i topitë prej çfardo mundit. Të Parët t' onë ishin në tjetren ânë, n' at nevojen e vet, njata trima të paprítueshem qi patne kênë; e prandej Rromakët i çojshin gjithkund kû ishte rreziku mâ i madhi per mbretní të tyne. Kështû shofim ushtarët e Ilirís të shperdamë në Britaní o n' Ingilterrë të soçme, në Gjermaní o n'Alemanie, e edhe n' Afrikë. E Ilirët nuk kjene vetun per tokë, por edhe per dét ushtarë të permendun.

Në tjetren ânë biejshin Rromakët nder dhena t' ona gjind prej Francet, prej Spajet, e deri prej Azijet; e kështû u perpiqshin të Parët t' onë me nierz të huej e të largët, e njifshin në ket mëndyrë boten.

Të Parët t' onë rrnojshin nder male t'Ilirís, e Rromakët lêjshin disá ushtarë per roje nder qytete të Dal-

macjes së soçme, të Bosnjes e në Shkoder, kû fillúene me xânë vend edhe shpijakë prej Romet, pse kjo ishte e madhnueme edhe atëherë, sikur pat kênë selija e mbrettenve t' Ilirís.

Ushtarët, qi mbajtne Rromakët nder disá qytete t' Ilirís, kjene per të mirë të vendit, pse me njiherë prâne cubat e pûnët e pagiashme. Rromakët dojshin me e shtî dhén n' amë e nuk durojshin qi të vriten nierzit per pak dardha o edhe per nji ká: ata e pane se edhe per ta ishte mâ mirë me i kursye ata burra, se me i lânë me u shkrî nder vedi kot. Të Parët t' onë e pane shpejt sá të mira bíejte me vedi ky shterngim, qi Rromakët i dhane dheut; e kaq u hîni në zêmer, sá 50 vjetë mbas luftave të mbrame nuk pat nevojë mâ Roma me çue ushtarë o rojë n' Ilirí, pse të Parët t'onë ruejshin e mbajshin vedin tashmâ në mâ t' amblin paqtim. Qyshë atëherë s'u çue kurrkush mâ në kambë kundra Romës, posë njij të perziemit të vogel në vjetë 42 ndermjet ushtarve, pse nji palë dojshin nji tjeter mbret, êmnit Camillus Scribonianus; por kjo pûnë u fik me vrap.

Udhët, qi çílne, urat qi bâne e vendi qi shtruene, per me shkue gjithkush per urdhen të parís, âsht e dijtun se do të thirrshin tregtarë prej gjitha ânave, pse tash vijshin pá hiekë keq e sidomos pá frigë: shka i duhet njij tregtarit nji pazár plot me gjâ, kúr s'e din a i ndjehë neser e tutet edhe se i ha kryet?

Posë këtyne të mirave, u erdh Ilirvet prej Romës edhe ajo qi me pá e me njoftë boten; pse, tue shkue si ushtarë aty-këtû, u perpiqshin me gjithfarë nierzsh, shifshin gjithfarë zakonesh e gjithfarë sendesh; njifshin bimë të reja; xêjshin mâ mirë si me pûnue token e si

me mbajtë gjân e gjallë, qi biejshin shumherë me vedi, sidomos kual të bukur.

Rromakët çilne edhe nji fitim të madh tjeter, pse filluene me xierrë prej dheut sidomos ár. Ata Pirustejt e Novipazarit, qi kena permendë perpara, u bâne aq të rrahun në të gjetun t' arit, sá u doli zâni gjithkah e deri prej Siebenbürgen çojshin me i marrë per ket pûnë. Në Novo-Brdo dajn edhe sot, ndermjet atyne rrenime-ve, sá punë të mdhá qi kan ngrehë e sá ár e argjand kan mujtë me xierrë atëherë! Tue u bindë nder ato sende, mendon nieri: sá vetë kan hi këtû në punë e kan fitue buken e vet! Atëherë nuk do të jetë kênë skam, sikur nuk âsht kurrkund kû gjindja kan shka punojn. Pûna bjen kamin, e kami njallë nierin e s' e lên me i u poshtnue të huejit.

Rromakët i a patne mendt vedit e nuk u prekne aspak në fé të Parvet t' onë, por i lane me besue e me u lutë n' at të veten, pá u u perzie aspak. Lypne prej tyne vetun me nderue e me i ndigiue mbretit, pûnë qi âsht e dijtun se duhet. Ashtû edhe zakonet nuk kqyrne Rromakët me jau luejtë, por i lane me jetue si u kishte kande vedit.

Rromakët dane katundet t' ona nder sá bajraqe e permbi se të cillin vûne ka dy të Parë, qi i thirrshin në giuhë të vet duumviri. Këta u ndrrojshin per gjith vjetë, e puna e tyne ishte me ndêjë si krenë në kuvend e me gjykue kur ishte puna, veç gjithmonë mbas ligjvet të të Parvet t' onë.

Per gjith vjetë u mblidhte në Salonë, kû ishte kryet e Iliris, nji kuvend i madh, kû bashkoheshin krenët e të gjitha ânvet. Ky kuvend u mblidhte me nderue mbretin, por edhe u kqyrshin do pûnë, qi u perkit-

shin të gjithvet; e kështû u ndreqshin me të mirë sá pûnë, qi sot mbarojn me gjak.

Qytetet, sikur Shkodra, Durrsi, vijshin gjithnji tue lulzue mâ teper, sá ne e mbram u bâ vendi krejt si me kênë n' Italí t' atêhershme. Jo veç shëpijat ishin aq të bukra, por gjindja filluene me xânë shkrojlat, larime e fëtyra gjithfarësh, qi hieshojshin godinat. Tesha shëpijet e tjera, e sidomos pajë grashë kishin per së teprit, pse ato zojat e zgiedhuna e kishin çue madhshtín teper nalt, e nuk mendojshin se me at veshë e mbathë mund të fikshin burrat, e se grueja mâ e pelqyeshmja âsht gjithmonë shëpijakja. Por këto hollime madhshtije ishin vetun nder qytete, se gjindja nder male rrnojshin n' at të veten sikur motit.

Rromakët i dane vëllaznít t' ona nder dekurje o vende të shênjueme. Në Hercegovinë të soçme ishin 89 qytete, me këto vëllazní: *Daorisët, Desicjatët, Dokleatët, Deretinët, Deremistët* (ndoshta pse mbajshin shum derra), *Dindarët, Glindicjonët, Melkomant, Narezët, Sikulotët e Shirtarët,* prej së cillës vëllazní duket se rriedhë êmni i *Shqyptarit.*

Në gjí të detit të Kotorrit, me gjith qytetet Budua e Ulqin, nder vise të Drinit, në Lesh e andej pari, gjindeshin të Parët t' onë me shumicë të madhe. Edhe atêherë u njifshin e ishin të permendun per burrní malsorët t' onë. Kah liqêni i Shkodres ishin vëllaznít bregaujse, qi u thirrshin Grabej, e ishin të dame në Labeatë, Enderodunë e Sasej (të Parët e Shoshit të soçem).

Sado qi Ilirët ishin atêherë nen Romë, e kapne gjithnji vedin në dorë e filluene me shtî gisht nder pûnë të mbretnís. Ata burra, qi nuk i vûne kamben kurr giuhës as zakonevet të veta, qi deshtne gjakun e

vet e shkuene per urdhen të të Parit, nuk mund të hupshin krejt asnji herë, por do të delshin prap, si dolne tash, me u permendë rishtas per nderë nder të ndolluna t' ona, qi prap këtû xûne me shkelxye.

Deri në të dyten faqe nierit mbas Krishtit mbretnija e madhe e Romës shkoi gjithmonë mbarë; pse temelue-sit e saj, Rromakët vetë, dijtne me sundue me shum urti ato vende aq të hapuna. Njani mbret doli mâ i mirë se tjetri, e s' u pá asnji qi me thânë se s' âsht kênë i zoti me urdhnue. Por njaty në të treten faqe nierit filluene mbretent me u prishë, e, sá kjene të mirë të perparshmit, aq duelne të kqi këta të mbramët. Në kohë të këtyne u perzie pûna, qi s' e muer vesht gjâ e s' dihej kush urdhnon, as kush ndigjon. Rromakët vetë ishin zhburrnue krejt, e, në kambë të tyne, sherbejshin tash gjindja e huej, qi patne shtrue. Kështû punët ishin tue shkue gjithnji mâ per së mbrapshtit.

Të Parët t' onë, Ilirët vetun, u gjetne me i a njitë nder këto të vështira doren Romës e me pshtue edhe njiherë per sá qinda vjetësh mbretnín e botës ; e prandej thirrej kjo kohë nder të ndolluna te Romës : koha e mbretenvet t' Ilíris, pse prej nesh, prej gjakut të ndritshem t' onit duelne ata mbreten në zâ, qi qyshë në vjetë 249 sunduene me dorë hekurit gjith dhén.

Mbretent e Romës fisit t' onë jânë njíkëta : *Deci, Valenti, Klaudi,* qi thei Gotët, të cillt ishin nji vëllazní e madhe e Tedeshkvet; *Aureljani*, i cilli në vjetë 272 shtoi e hapi zânin e trimnís së të Parvet t' onë deri nder dhenat mâ të largtat e Azís, e diq prej dorës së njij qênit të pashpírt, qi e mbyti. Ushtarët shkuene në Romë qi t' a bâjshin zot, síkur e kishte besimi i rrêjshem i asaj kohe per gjind të mdhaj; *Probi,* mbret shum i pushted-

shem, e prej të cillit dridhej gjith bota. Prej lumit të Renit, kah prendimi i Europës, niset e pershkon dhenat mâ të largtat e lindjes. Me tê shofim burrat e Iliris tue shkelë token mâ të kthellen e Afrikës, qi dihej atëherë; e ket udhë e muerne, pse ky mbret dote me e shtrue dhén nji herë e pergjithmonë e me qitë nji pagjë, qi mos të grîheshin mâ gjindja shoq me shoq nder lufta, qi atëherë s' prâjshin kurr. T' i delte ky mendim kaq i madh e i shkelxyeshem, ushtarët do të kishin rá në pushim; por këta s' dijtne me e kuptue ket të mirë e e mbytne të ngratin.

Djoklecjani kje mbreti mâ i pushtedshmi i të tanvet. Pat lé në qytet Djoklea, në Dalmacje të poshtme, jo larg prej Kotorrit; e thonë qi ká kênë nieri i vorfen, e veç prej fuqis së vet âsht naltue deri n' at kambë e madhní.

Dihet se madhnija âsht nji gjâsend qi fitohet; e, kur e fiton nieri vetë, âsht per t' u levdue shum mâ teper se me pasë lé n' oborr mbretnuer; prandej nuk dij a mâ fort âsht per t' u nderue ky mbret pse mkambi Romen e shkallmueme me dije të vet edhe nji herë, o pse u rrit vetun prej vedit menjiherë. Këtij i qilloi me urdhnue nder kohë, kúr mbretent nuk disshin prej Zotit, por e shuma prej thiket tinzare; veç këtê s'e gjet gjâ, pse ishte nji Ilír, qi jau dijte mirë burrnín të vetvet e, posë këtyne, nuk mbate kurrkend në roje të vedit; fisevet tjera kurr s' u xête besë.

Rromakët vetë ishin ligshtue e zhburrnue aq, sá aj s' i mbate se jânë të zotë per tjeter, veçse per njato të lame o pagesë, qi lypte mbretnija; por, kur ishte puna me u siellë báll per báll e me dhanë jeten, atëherë dote aj të Parët t' onë. Nuk desht rreth vedit aso ro-

jesh, qi patne pasë mbretent tjerë e qi e ndrrojshin zotnín per kurrgjâ send me njí tinzí e hieksí të ndytë. Perbâní dy regjimenta Ilirësh: njanin, qi e êmnoi *Jovius Jovíani* (mbas idhullit Juppiter Jovis) e mbajti gjithmonë afer vedit; tjetrin, qi mbas idhullit të fuqishem *Herkules* mori êmnin *Herculeus Herculeaní*, i a la njij Ilirit êmnit *Maksímjan*, të cillin e pat zgiedhë e bâ shoq vedit, per me urdhnue at mbretní aq të shperdame; pse mirë e dijte se bota s' kapet vetem në njí grusht. Aj pat ngrehë afer Salonës, qi, sikur e dijm, ishte kryet e Ilirís, njí pallat per mâ të madhen bukurí e qindrim. Spalati o Spliti ká marrë prej tij njí hieshí të permendun e ket êmen qi ká sot; e e shumta e qytetit âsht kênë mbrenda avullive të tija.

Aty i kishte pelqye këtij mbreti mâ teper se kurrkund, e prej atij vendi shtrite krahin permbi gjith boten, sado qi ndimtarit, qi permendme, i kishte lânë me sundue ânen e prendimit, e vetë nuk u kujdesote veçse per ânen e lindjes. Të damit, qi né na intereson mâ teper, kje aj qi bâni nder vende t' ona : aj shkoqi copen e siperme në njanen ânë, me Salonen per kryeqytet, e e thirri Dalmacje ; ânen e poshtme, o krahin t' onë të soçmin, e permblodh të gjith mbarë në njí copë o vise tjeter, qi e êmnoi Prevalitane ose Prevalí, me Shkodren, selín e moçme të mbretenvet t' Ilirís, per kryeqytet. E qyshë n' at kohë fillon Shqypnija e soçme me u xânë në gojë veçmas nder të ndollunat e gjakut e të gjinís s' onë.

Mbas besimit e zakonit të verbët t' atëhershem, ky mbret e pergíau vedin me të parin e idhujvet, qi besojshin per zota, të cillit i thojshin Juppiter; edhe ndimtari i tij Maksimjani e bâni vedin shoq me njatë

Herkulin e madh të Grekvet të moçem, permbi të ci-llin diftohen sá prralla fuqije e tjera andrra.

III.

Asht per t' u çuditë qi nder ato kohë t' errta, nder ato kohë, kur nierzit ishin verbue prej idhujsh, mbujtne të Parët t' onë me permbajtë e me sundue gjith boten, qi atëherë u njifte. Por, sado e madhe qi t' ishte burr-nija e tyne, ajo mbretní nuk mujtte me ngiatë gjith-monë ashtû, sikur mund të xieret shembelltyra edhe prej Testamendit të vjeter, kû diftohet, se, kur deshtne sá fise të perzieme me goditë nji kullë në Babilonie, aq u ngatrruene, sá nuk mujtne mâ m' u marrë vesht nder vedi; e lane punen. Kjo nderë do t' a kishte gjetë mbretnín e Romës qyshë perpara, mos t' i kishte mbledhë atëherë fjala e Krishtit kombet në nji giuhë, due me thânë në nji besim. Apostulli Sh. Pali perbâni, mbas fjalvet të Krishtit, të paren shoqní të krishtenë në Gre-qí. Shoqi, qi Sh. Pali pat gjithmonë per zêmer, Titi, u mundue me hapë fén n' Ilirí; por vetem në të dyten faqe të nierit e mbrapa filloi kjo me ngulë rrâjë nder këto dhena; e njatë herë shofim në Salonë e njeti në Dal-macje sá vetë qi napin jeten në martrizim per me mbajtë ket besim: pse mbretent e atëhershem, të ter-buem në besim t' idhujvet, mundoheshin me e zhbi prej toket fén e Krishtit. Por gjaku, qi per ket pûnë u derdh, njomi token per bimë mâ të mdhaja, e ndermjet mu-ndimeve, qi sendergjoi Djoklecjani (mbret i madh nder

të tana sendet tjera), u pane me shpejt në Rísano e në Durrsë orta të krishtenësh; e në Salonë lulzote nji arqi-peshkví e ré.

Në të katerten faqe nierit mbas Krishtit premtoi Zoti me u shndritë Konstantíni i Madh, qi jo veç me u bâ i kshtênë aj vetë, por tue diftue e tue urdhnue qi mbas asaj dite vetem krishtenimi kishte per të kênë feja e gjith mbretnís. Atëherë besimi i rrêjshem i idhujve erdh me të shpejtë gjithnji tue hupë, e ne e mbram u zhduk krejt. Kështu prá edhe vendet t' ona, me tjerat, u bâne të krishtênë; e deri sá të mbesë nji prej fisit t' onë per-mbi tokë, mos të harrojë kurr e të levdohet se ndertimi i soçem në nji ânë të madhe të botës âsht prej dorës s' urtë të njatij Konstantinit të Madh,qi kje Ilír o i gja-kut t' onë. Me të dalun të kshtenimit ndrroi fëtyrë krejt bota, e zakonet e punët e kohës s' idhujve fílluene me i lëshue vendin njij jetës së ré.

Djoklecjani edhe para dekës, qi i erdh në 313, pau se të damit e asaj mbretnije së madhe, qi e kishte bâ aj, pertrite lufta pá dá. Por Konstantíni mujti me e prû mbretnín në bashkim, pse thei e shtroi të gjith anmiqt, qi kishte, e dau sundimin e mbretnís rishtas e si duhej.

Vendi i jonë, si e dijm, gjindet n' ânë të lindjes; e prandej, sado qi pat rá në dorë të Rromakve, nuk kishte kurr si me u bâ krejt i tyne. Romen e kena fa-ret jashta doret: me shkue per dét prej nesh e deri në breg t' Italís, ishte atëherë punë shum e vështirë; e per tokë ishte udha teper e gjatë. Per ket arsye të Parët do të mbajshin krah si kah âna e lindjes, ashtû kah ajo e prendimit, pse kështû jau lypte puna, qi kishin me të dyja palët. Konstantíni i shifte mirë këto nevojë, e, mbasi e dijte edhe mirë se Roma kishte mbarue, veç

shka t' arnohej ndopak, mendoi mos me derdhë mundin e vet kot në tê, por me dalë e me e lânë. Plaka s' bâhet e ré, sado me e veshë e me e lye, mendon ky mbret i mêçem, e atij i duhej me kerkue nji vend të rí, kû me ngulë selín e vet. N' e parë desht me bâ në Bullgarí të soçme kryeqytetin e mbretnís; mandej i u mbush mendja në nji vend n' ânë të Bosforit, qi do Grekë të dalun e kishin xânë qyshë motit e êmnue Byzanc; e n' at koloní të tyne qiti temelet e njatij qyteti, qi mbas êmnit të tij u thirr Konstantinopull e qi qyshë në 325, të thuejshë, kje kryet e mbretnís rromake kah lindja. Ky qytet, nuk kje mbajtun vetun kryet e mbretnís, por kje, si Roma vetë, qandra e gadi të gjith botës, në të cillen u mblidhshin e mblidhen gjithfarë gjindsh prej ânave mâ të largta, pse ky qytet ká njan' krah n' Azí e tjetrin n' Europë, e gjindet, me nji fjalë, në nji mjedis, sikurse me pasë dashtë me u ndêjë udhtarve në rrugë sado qi per né ishte atêherë, e sidomos per tokë, larg mjaft. Me të temeluem të këtij vendi, filloi nji kohë e ré, pse bota u dá dy copash: mbretnija rromake e lindjes në njanë ânë, e e prendimit në tjetren ânë.

IV

Sado trím qi të jetë luâni, kur të lodhet prej djersësh e të fiket prej gjakut, qi i kullon tue luftue me anmiq, qi e kan rrethue, i duhet në fund me u rrxue, e gjithkush e mêrr atêherë neper kambë. Kjo nderë na gjet edhe né. Na patme zotnue gjith boten, por kjo

punë na kushtoi shum djersë e gjak, sá, tue u fikë perditë, mbetme ne e mbram si luâni i pergjakun. Mbretnija e Romës ishte teper e hapun, e per gjith ânësh e msyjshin anmiq gjithfarësh: na ngitshim me i dalë zot e derdhshim kështû gjakun t' onë perditë e mâ teper, e në fund edhe pá dobí, pse na ishim e mbetme teper pak, per me mujtë e me mbajtë at shkatrrinë mbretnije; pse, sá thehej nji anmik në njanen ânë, i a mbrrijtte nji i rí në tjetren.

Qyshë në të treten faqe të nierit filluene me u ulë teposhte nierzit e nordit, e, tue shtrydhë njani fis tjetrin, biejshin të gjith në fund mbí mbretní të Romës, me grá e me fëmí si ishin, per me xânë ndonji vend të mirë nder ato dhena të lakmueshme. Prîne Gjermanët e Gotët, të parët e Tedeshkve; mandej i a mbrrijtne edhe prej Azijet kalorija e rrebët e Hunnvet, qi nen mbretin e tyne Attila i rane pré gjith mbretnís. Mbas këtynve erdhne Slavët, të cillt ishin nen urdhen t' Avarvet, qi jânë fis me Turq, e bâne trok dhenat e mbretnís, kû vûne kamben. Serbët, Malazezët e Boshnjakët e soçem, qi kena per rreth, jânë nipnija e tyne.

Mbas deket të mbretit Teodoz në 395, u dá ajo mbretní e ligshtueme permbrenda e perjashta, u dá due me thânë Roma me Konstantinopullin pergjithmonë. Né na rá me shkue me mbretní të lindjes nen mbretin Arkad, e kje thânë qi kjo âna e jonë të qindrote prap mâ giatë se ajo e prendimit. Gjithfarë fisesh Gjermanësh e Hunnësh msyne nji mbas nji Italín e plaçkitne Romen, deri sá në 480 diq i mbrami mbret i saj, tue lânë Italín në dorë të gjindve të huej, qi e kishin marrë e kishin xânë vend.

Edhe âna e lindjes hoq keq mjaft prej kësi nierzish

s'egjer, qi gjithkah u pershkojshin, por mbretent e Konstantinopullit dijtne mâ mirë se ata të Romës me shkue me ata gjind. Veç ne e mbram, në të gjashtten faqe të nierit, na rá mbi krye nji e zezë, qi s' harrohet kurr: Avarë e Slavë bashkë u lëshuene si të terbuem nder vende t' ona kah Dalmacja, mbytne vllaznit t' onë, qi gjetne këtu e në Bosnie, e mâ teper se njiqind vjetë ngjatne të plaçkitunat e tyne nder të gjitha ato âna. Njimend se mbreti i Konstantinopullit, Justiniani II, qi kje edhe aj Ilír, mujti nder ato të vështira me i a njitë doren e me e mbajtë edhe nji herë në kambë per nja disá kohë at mbretní, por kjo e mirë s' mujtte me na vjeftë shum, pse vendi i jonë ishte fikë, sidomos prej gjakut të madh, qi kishin derdhë per mos me lëshue Romen.

Qyshë në 568 Longobardët e dalun kishin marrë Italín, e dhenat e siperme deri te Tuna u njehshin të mbarueme; veç nja pak Shqyptarë kah Kotorri, Epiri e Greqija e soçme i kishin mbetë mbretit në besë e luftojshin pá pritesë per të. Ky ngrehi n' Oher nji arqipeshkví per me u dhânë zêmer atyne t' onve e per me nderue edhe qytetin, kû aj vetë kíshte lé.

Mbas këtyne punve, qi u diftuene, shifet mirë se vendet t' ona ishin të hapuna; e prandej nuk âsht per t' u çuditë, qi do vëllazní të fisit slav, Serbët e Kroatët sidomos, msyne e shtruene pá rrezik, të thuejsh, ato dhena, qi mbetne shkret me gjind e me gjâ.

Në 626 muerne Kroatët Salonen, kryet e lulen e ânave t' ona; këtej parí u shtrîne në njanen ânë ata vetë, qi perpara patne kênë në sherbim t' Avarvet, nen rrogë të cillvet filluene me hî në luftë, por u bâne mandej luftarë të mirë; në tjetren ânë u hapne shokët e tyne, Serbët e Malazezët e soçem. Mbreti i atëhershem, He-

raklíu, s' pat shka me bâ, e i u desht m' u shtî se ket pûnë s'e kishte mârrë ndryshej, veç si me i pasë rá këta gjind per mik në shëpí, si thohet, e se i duhej prandej me i ruejtë e me i shikjue si me kênë të vetët.

Kështû âsht prá t' ardhunit e fqíjve t' onë Serbë e Malazezë, të cillt xûne ato vende, kû perpara kan kênë vetun Ilirë; e erdhne deri në Kotorr, kû ngrehne nji provínçë në vedi qi e thírrne Zeta. Këtyne Slavve u qindruene vetun nji grusht Shqyptarë, Malcorët e Mirditasit nder male të veta, e vëllaznít e Dibres e t' Ohrit; e këta s' patne asnji ndimë prej mbretit o tjeterkuej, veç me krah të vet e me shpresë në Zotin luftuene: mâ mirë dojshin me dekë Shqyptarë, se me u bâ Slavë.

BKSH

BKSH

PJESA E TRETË

Ditët e burrnís s' onë: prej vjetit 626 e deri në 1479

I.

Kúr nji shtergatë e madhe msyn malín me erë e shí, si me dashtë me e perpi, bân aso damesh e lên aso gjurmësh, qi lânë shêjet edhe mbas sá ditësh, veç malín s' e luen, sado qi rrkaja e ujit pak e grryen aty-këtû ashtu edhe era e fortë zhgulë kaçubat, por landët e mdhaja i luen pá mujtë me i rrxue. Njikështû edhe të Parët t' onë kjene nji fís i fuqishem, edhe kur na u afruene per brî Serbët e Bullgarët, sá nuk u luejti aspak temëli, veç do vëllazní Ilirësh, qi ishin ligshtue per së tepermit e të cillat gjindeshin në Bosnie, në Dalmacje e në Mal të Zí të soçem, mbetne të shkimuna,

disá krejt nder ato lufta, e disá tjera u bashkuene me Slavë, me të cillt perziene gjakun e harruen giuhen e vet. E prandej, në kjoftë se Slavët e Serbís u bâne njiherë dishka, do t' i a dijn gjakut t' onë, qi u perzie me të tyne.

Nuk e kishte premtue Zoti ende (duhet me thânë prej mëkatesh s' ona) qi të na u hiqshin qafet nierzët e huej; e të Parët nuk mund të mendojshin atëherë per atëherë tjeter, veçse me ndêjë si kishin mbetë, e me ruejtë shka të mujtte me u pshtue.

Prap, pá pritë pá kujtue, filluene dhenat e poshtme t' onat me hiekë keq prej Bullgarve, të cillt u këcyene në shpinë vëllaznivet t' ona në Toskní. Veç të Parët t' onë nuk shkojshin me Bullgarë aq keq sá me Serb, pse ata ishin nierz tjerë. Të Parët e tyne jânë Hunnët; por, mbasi Bullgarët ishin pak, u perziene me Slavë, qi kishin shtrue, muerne giuhen e tyne, e u bâne kështû Slavë edhe ata vetë. Ata ishin mâ të fuqishem se Serbët, luftarë të rrebët e si gjind t' egjer, qi s' drojshin deken msá Shqyptari.

Të kishin pasë pak mâ teper fuqí mbretent e Konstantinopullit, sá me na dalë zot nji grimë, s' kishin pasë aspak shka me na bâ këta soj nierzsh të huejë, qi na msyjshin; por ata mbreten ishin keq per vedi e s'kishin ngae me mendue per tjerët. Mbasi rá Roma prej madhnijet të mbretnís e mbet vetun e permendun prej Papve, s' kishte bota e atëhershme veç nji mbret, due me thânë mbretin e Konstantinopullit, i cilli u thirrte atëherë edhe i Bizancit, a i lindjes, pse n'at krah kishte mbretnín. Ky mbret mundohej, si âsht e dijtun, me pshtue kryeqytetin kû rrite, e kû ishin mbledhë të gjitha të mirat e uzdajët e atyne dhenavet; e, kur t' u merrte Kon-

stantinopulli, të gjitha vendet tjera, qi per të ishin lidhë, do të biejshin prej vedit. E prandej mbreti s'çate teper kryet per né, pse mendote se na s' mund t' a biershim atê, por aj mund të bierej neper né, me bâ me pasë mbajtë prej nesh pá pasë fuqín.

Këta mbretent e mbramë të Konstantínopullit kjene zhburrnue si ata të Romës, qí kena diftue perpara; veçse këta zotnít e lindjes kishin mâ shum gjâ e gjind në pûnë se patne pasë ata të prendimit; pse paret, per me pague rrogët e per tjera nevojë, i xiershin perdhuní prej tregtarve pasanikë e prej të gjith nierzve, qi kishin nen vedi. Mbretent nepshin pá dhimbë, pse të zezen e hiqte katundi, si i thonë. Posë kësaj do të mbajshin edhe ushtrín, qi ishte të tanë gjindsh të huej, pse Grekët e rí nuk u giane në trimní gjyshave të perparshem, e kështû duheshin tjerë per me mbajtë mbretnín. Asht e dijtun se këta rrogtarë dojshin në ket mëndyrë me mbajtë vedin, se nuk u vritshin per dashtní të mbretit. E lê se mbretit s' i delte gjâ vendi per pare, por i kishin rá dheut mbi shpinë edhe valít qi aj çote per gjith vend: këta s' kqyrshin me sundue, por me mbledhë gjâ si të mujshin, me grabitë vendet pá të ngîm. Kur mbusheshin mirë, çote Konstantinopulli me i thirrë, sá me u sterviedhë pak gjânë e viedhun, e niste në kambë të tij me të shpejtë nji qi ishte edhe mâ dorë e djathtë se i pari.

A âsht per t'u çuditë, mbas këtyne punve, se askush s' i kishte mâ në zêmer, askush s'i mbate besen ktij mbreti, qi kishte çue mbretnín aq poshtë? Duhet e mbahet njaj mbret, qi shikjon punen si i perket, e u gjindet të gjith të vetvet nder nevojë, qi kan; por ata të Konstantinopullit lêjshin në njanë ânë valít e vet per

me hanger dhén, e në tjetren Slavët o gjinden e huej per me e plaçkitë e me e pergjakë. Per ket arsye ajo mbretní ishte tue shkue perditë e mâ nd' ujë, e i pritej mbarimi, se dheut i kishte ardhë shpirti me dalë, e ruete gjithkush kohen me u shkatrrue prej saj e m' u bâ në vedi.

Serbët e Bullgarët e ardhun bâne pá të vështirë mbretní të reja, e kqyrshin me u rritë në shpinë t'atyne mbretenve, të cillt s' mund e ndalshin mâ teposhten, qi kishin nisë. Të Parët t' onë hoqne keq sá me i u dhimbët kuejdo: ata burra ndejne sá mot nder këto të vështira tue durue e tue fshâ, por me uzdajë të rrejshme se kishin per t' u ardhë ditë mâ të mira. Vetun ngushëllimi i fés i mbajti ato zêmra, vetun Zoti çoi doren mbi këto dhena, mbasi edhe Bullgarët e Serbët lane idhujt e u bâne të kshtenë.

Atëherë Kisha e Konstantinopullit e e Romës ishin gjithnji, sado qi se e cilla kishte giuhë në vedi. Vetun 900 vjetë mbas Krishtit u dane këto dy Kishë, due me thânë Konstantinopulli prej Papet. Mbasi s' jena tue shkrue ndolljet e Kishës këtû, s' po shtyhena mâ giatë në ket bisedë, e po i lâmë arsyet e njanës ânë e të tjetres kû jânë; veç po diftojm se, sikurse dheu i jonë ishte nen urdhen të Konstantinopullit, ashtu edhe arqipeshkvija e jonë, qi atëherë ishte n' Oher, si thame, gjindej nen urdhen të Patriarkës së Konstantinopullit. Arqipeshkvi i jonë shkoi mbas Patriarkës së vet, e na tjerët mbas tij; e prandej ndejme per nja disá kohë në besim të Kishës greke. Edhe fqijt t' onë shkojshin me ket Kishë; e, mbasi Serbët, Bullgarët e Shqyptarët kishin nji besim të perbashkët, u munduene Slavët me shtî nder né edhe giuhen e vet e me na bâ kështû krejt të vetët.

Kjo kohë kje per né edhe mâ e vështirë se ato, të pergjakshmet, qi permendme, pse, kush mundet me i vû kamben giuhës së vet, njasaj giuhe s' ambel, qi xêhet nder ditë të bukra të fëminís, qi të njitet per zêmer si dashamirët t' ue, qi e flasin, e me të cillen vetun knaqet zêmra e nierit në bisedë? Si lutet Zoti me ambelcim në giuhë të huej, si të jetë edhe giuha e anmiqvet t' onë? E prá, me gjith ket ndiesí, qi ká gjithkush në vetvedi, shum të trashë u muerne në qafë atëherë e na muerne edhe né me vedi, pse mija-mija Shqyptarësh u bâne Serbë me giuhë sikurse kjene të bashkuem perkah besimi; e u dhane këtyne ndimen me u bâ njí fis aq i madh, sá të Parët t'onë vetë rane mâ vonë në dorë të tyne.

Veçse të gjitha këto vështirsí na kaluene mbi krye, vertè me pak dam, por rrâjen s' mujtne me na luejtë kurr; pse, sado qi Bullgarët ngrehne n' Oher njí arqipeshkví të veten, e u shperdane tuba-tuba sidomos në Shqypní të poshtme, kû xûne vend ndermjet nesh; e, sado qi me katunde erdhne në tjetren ânë Serbët deri në Shkoder, per me u ngulë edhe nder né, giuhen e gjakun t' onë s' mujtne me e hupë as në njí mëndyrë.

Nder këto të zeza, qi na rrethuene gjithkah, vetun Durrsi kishte mbetë mbretní endè, si njí tepricë e shndritshme e Shqypnís së moçme.

Mbas 400 vjeç, qi shkueme me lot, leu në Konstantinopull Bazili II, njaj mbret i permendun, qi thirret edhe nder shkrime „vrasi i Bullgarvet". Këtê e çoi Zoti në kohë qi lypej, per me e thye hovin e Bullgarvet, pse këta patne shtî në dorë edhe Shqypnín e siperme, e mbreti i tyne Samueli pajtoi me Vladimirin, të Parin e Serbís, qi kishte nen vedi; e i la në dorë

ket vend të shkretë. Kroatët në tjetren ânë patne shkye qyshë perpara copen e vet, e kështû të Parët t' onë patne rá në nji robní të madhe.

Mbreti Bazil dau në zêmer të vet me u mundue pá i a dá per me siellë dhén prej vedit e me prû në fije si duhet mbretnín. Ky nieri nuk u lodh kurr, ky kje aj, qi u lypte per at kambë. S' u martue kurr, vênen s' e kerkoi asnji herë, as mish s' shtíni në gojë të vet; veç, si nieri hekurit, i u dha pûnës, qi pat marrë mbi vedi e qi e qiti në krye gjithkund mirë: aj shtypi kêdo qi s' i u perul e shfrei keqas permbi Serbë e sidomos permbi Bullgarë, qi per sá qinda vjetësh kishin trazue e mundue aq fort mbretnín.

Lufta me Bullgarë, të cilit ne e mbram patne marrë edhe Durrsin, ngiati 22 vjetë, në 996 e deri në 1018, pse ishin me të vertetë trima. Bilè, me e kqyrë hollë, due me thânë me njehë do të bierruna, qi atykëtû kjene bâ edhe perpara, shtyne 40 vjetë, deri qi ju u pré fuqija këtyne nierzve, qi Zoti pat çue si shplaken e vet permbi né. Nder këto lufta shkoi gjaku rrkajë, si nder shkretina të Maçedonís, ashtû edhe n' Epir e në Bullgarí, sá s' dij a âsht bâ ndonji herë kund aq nieri dam sá atëherë nder ato dhena. Kurrgjâ s' la âna e jonë per shpírt pá bâ per me u thye hovin Bullgarvet; e njimend edhe jau thyene edhe si duhet, pse në 1018 s'u gjet mâ kund mbretní e tyne, e ju u desht në fund me i u shtrue mbretit të Konstantinopullit.

Njikëtû fillon tash prap dheu i jonë me dalë edhe nji herë në zâ si motit, por me êmen tjeter, qi i mbet pergjithmonë: Arbanas, Arbënija.

Nder ato kohët e vështíra, qi kallzueme, Serbët e Bullgarët u rane t' onvet në shpinë aq, sá këtyne u u

desht me lânë fushat e me dalë nder male me gjind e me bagtí, qi shkojshin tue i kullotë shteg më shteg. Anmiku gëzote të gjitha të mirat e u mbate në terik, qi na kishte xânë; e na vetë hajshim buken me gjak e shtriheshim perditë permbrenda shkrepave, kû kishim xânë vend. Fshâte i shkretí Shqyptár per ato vende me miniere arit, kû pat pasë të ndêjunit vëllaznija e jonë e Dibres etj.; e tash nuk kishte vend, veçse me ndêjë si rajë nder vende të veta. Por, kúr u shporrne Serbët e Bullgarët, filluene Shqyptarët prap m' u vû per fije, se i cilli në cak të vetin. Veçse këtû lene ndermjet tyne shum turbullime, pse njana vllazní u xû me tjetren: që prej Malcís së Mbishkodres e me dalë në Dukagjin, neper Durrsë e Elbasan deri në Toskní, gjithkund ishin ndezë punët.

Shqyptarit i erdh uji në të njimbdhetten faqe të nierit mbas Krishtit, kur u ulne prej malesh; atëherë u bâne të zotët e vendit, perzûne sá Serbë, qi u erdh per doret e tjerët i bâne rajë, pse Shqytari i lír gjithmonë, nuk mujtte me e njehë Serbin ndryshej. Që prej vj. 1067 filloi vendi i jonë me lulzue në nji mndyrë të posaçme pse Papa Aleksandri II ngrehi në Tivár nji arqipeshkví katolike, e cilla na këthei prap kah Roma e permblodh bashkë në nji besim të Parët t' onë prej Grykave të Kotorrit e teposhte per të giatë të detit të Shqypnís.

E keqja e jonë kje qi sá mot s' leu nder né asnji nieri, qi me urtí e me fuqí të vet të mujtte me mbledhë vëllaznín t' onë bashkë nen nji urdhen, per me bâ nji parí qi të kishte qander. Tue mos u bashkue e tue shkue keq njana vëllazní me tjetren, u prishne e rane edhe Ilirët, qi kjene shum mâ të mdhaj se na tash. Fqijt t' onë, Serbët e Bullgarët, kjene mâ të marrun vesht se

na, pse ata kishin vetun nji të Pár mbi vedi, të cíllit gjith dheu i ndigiote me dashtní, sikurse njíj fisit qi ishin; e kjo e mirë i mbajti, pse as luâni s' mund t' a qesë me nji zgjue bletësh, si thonë; e âsht e vertetë si drita e diellit, se, sado trim qi të jetë nji kómb, po kje i dám, s' ká shka bân veç të zezen e vet.

Edhe tash qi u njallme rishtas, s' kjeme të zotët me u bashkue: nder né s' mujtte me dalë e s' kishte si me u mbajtë nji shëpí e parë a nji mbret, pse se i cílli krye a bajraktár dote me pûnue në vedi; e mâ parë i u nepte njíj të huejit në dorë, se me i u shtrue njíj të Parit të vet. Ishin trima si zana per me i dalë zot vedit, por sá herë shkuene gjak-hupsë prej pa-bashkimit. E, me e këputë shkurt, na s' kena dijtë si tjerët me e marrë vesht të miren e gjith vendit, per me e bashkue Shqypnín e me e bâ zojë në vedi si i perket. Kështû s' mundena me thânë se kena pertrî ndonji gjâ të ma-dhe permbrenda, ase jena shtrî perjashta si tjerët. Ket mësim qi me i a njoftë vedít të keqen qi s' na la me çue krye, e xierrë edhe i verbti prej së ndollunash t' ona, e prej këtyne mund të xâmë mend per tjera herë; po desht nieri, gjithshka bâhet, veç vullëndesa duhet me kênë e fortë, e kjo me të vertetë s' i mu-ngon Shqyptarit prej natyrës.

Nder ato kohë të Parët t'onë ishin gjithnji ushta-rët mâ të mirët e mbretnís së Konstantinopullit, si të birvet t' Ilirvet qi u perket; e prandej e pane ata mbre-ten ne e mbram se ishte nevoja me i rritë të Parët e Shqypnís, per me u shtî mâ zéll me i dalë zot vendit. Kështû ndolli qi Nicefor Briennius, burri mâ i vjefshmi, qi kishte mbretnija atëherë, u bâ Duka i Durrsit. Aj vetë s' ndêj me e gëzue, pse i çoi krye mbretit e ky

urdhnoi me i verbue të dy syt ; veç per né madhnimi i atij qytetí prûni me vedi njatë të mirë sado të pakët, se mbas asaj dite fillueme rishtas me e ndie vedin e me dalë nder shokë edhe na si kómb ; e q' atëherë nisi me dalë Durrsi si qander, rreth e rreth së cillës u sollne punët t' ona nder ato kohë.

N' Italí të poshtme kihin rá e ngrehë mbretnín e vet Normanët, të dalun prej fisit françez. I pari i tyne, burrë pernjimend e qi i thojshin *Robert Guiscard*, msyni Durrsin, qi i qindroi burrnisht per nandë muej, por ne e mbram i u desht me u dhânë. Aj qytet rá prap në dorë të mbretenve të Konstantinopullit, e prap e muerne të huejët; por mbet gjitnji, edhe tue ndrrue zot sá heresh, porsi nji kryevend per të gjitha dhenat, qi e rrethojshin.

Të gjitha këto të perzieme lene, pse Europa ishte çue në kambë e kishte nisë nji luftë të madhe e të giatë, e cilla u shkrep edhe aty-këtû nder tjera âna, sado qi fjala kje per me lirue Jeruzalemín a Vorrin e Krishtit, e me e lânë mandej nder duer të kshtena pergjithmonë. Këto kjene luftat e kryqtarívet, si u thonë, e i ndezi trimnija e do të kshtenve bashkë me fjalë të xeta të do Papve. Jeruzalemi u msy prá edhe u muer, e mbet pernjimend mâ teper se njiqind vjetë nder duer të kshtena.

N' at kohë mbretent e Konstantinopullit qilluene të gjith të lânun, posë mbretit Emanuel prej fisit Koman; mbas deket të këtij të mbramit në 1180 s' i mbet mâ fuqí asaj mbretnije së lodhun. Të kshtenët tjerë e patne harrue vrapin e pár ; e të xetit, qi patne diftue së parit per ket luftë, erdh tue u pakue, sá në fund filloi se i cilli me mbledhë ushtarë, per me goditë, per shkajk të fés, pûnët e veta njeti. Prandej Zoti nuk çoi të

mbarë nder ato tinzí, e Jeruzalemi rá prap nder duer të perparshme.

Në ket kohë lulzote në buzë të detit Adriatik republika e permendun e Venedikut. Kjo urdhnote gjith at dét, e prej hollimit të vendasvet e prej bashkimit, qi kishin nder vedi, prej sundimit t' urtë, qi dijtne me perdorë të Parët e tyne asë Dogjat, mbrrijti Venediku m' u bâ aq i pasun, sá gjindja e tij u njehshin e ishin mâ të mdhajt tregtarë në gjith boten. Ndera e tyne shkoi aq nalt, sá krajla e mbreten dishrojshin m' u bâ qytetas Venedikut.

Në 1202 u nis per të katerten herë prej do kavaljerash Francez e Italjan lufta per Tokë Shêjte. Veç, në vend qi me shkue atje me luftue bashkë per fé, i solli me shum hollí e tinzí në tjetren ânë nji Dogje Venedikut, qi thirrej *Dandolo*. Ky pat qitë mendimin me i dhânë të shtymen mbretnís së Konstantinopullit, qi me tëzi u mbate në kambë; e njimend e rrxoi edhe menjiherë: me shpejt qiti jashtë mbretin e, në vend të mbretnís greke, ngrehi nji latine, e cilla ngjati deri në 1267. Kjo pûnë pertrîni sá tjera nder dhena t' ona, e sidomos mbas kësaj dite u perpoqme gjithnji me Venedikas, e feja katolike xûni rrâjë të temelshme në Shqypní të siperme t' atëhershme.

II.

Kur u muer Konstantinopulli në 1204, ndieme se mbretnija e ré u thirr „latine". Duhet me dijtë prá se

ky êmen erdh pse n' ushtrí, qi msyni, kjene të perziem Françez, Italjan e tjera fise katolike prej prendimit, të mbledhun të gjith prej zotnísh, qi kaluer u prijshin perpara. Veç mâ e shumta kjene Françez, e prandej jau njitne të gjithve mbarë *Frank* o *Freng*, sikur i thrrasin Turqit edhe sot Europeasít. Ata zogj vaselísh, qi permendme, bâne mbret aty nji Françez êmnit *Balduin*, e mandej e dane mbretnín nder ata qi u kishin vjeftë e ndimue mâ teper n' at luftë; e kështû u ngrehne sá dukate e parí të reja. Në ket mëndyrë rane prá edhe të Parët t' onë me tjerë nder duer të Latinve.

Grekët e Konstantinopullit patne mbajtë deri atëherë mbretnín me ushtarë të jashtem, qi kishin nen rrogë; por pane me çudí, se gjindja, qi i thyene, delshin vetë në luftë. Shifeshin nder 'ta do skopana të mdhaj prej shpijave mâ të madhnueshme, konta e barona, të cillt kishin me vedi nji tubë kecana, qi i merrshin per me i lshue në luftë; e në kohë të pagjës goditshin kulla o kështjelle, e punojshin tokët, qi kishin aty parí. Kështû shkote bota atëherë. Gjithkush njifte per të Pár Mbretín; e, kû t' i thote ky, msyjshin ata zotní, qi permendme, tue fillue në dukë e teposhte; e aj jau shperblete mandej punen, tue u falë ndonji katund o qifilek me gjith nierz qi kishte, të cillt do të punojshin per zotnín e rí. Konstantinopulli nuk kishte pá deri atëherë si shkon bota tjeter: ishte mësue me dijtë se mbreti i vet ishte i zoti i gjithshkahes, ose s' ká dukë por valí. Prandej Grekvet s' mujshin me u pelqye Latint, aq, sá mâ mirë shkojshin me Bullgarë se me këta.

Nder ato kohë, kúr Shqyptarët ndrruene sá herë zot, s' patne tjeter ndimë veç Zotin, trimnín qi u kishin lânë të Parët e krahin e regjun nder lufta. Perpa-

ra patne pasë punen e krye nevojët e veta gjithmonë me Konstantinopullin; kjene ushtarët mâ të mirët e mbretnís; kurrkush s' i pat sherbye mbretit mâ me besë se ata, e gjithmonë nder lufta patne derdhë gjakun per të. Por këta mbreten filluene tash me i harrue pleqt t' onë e me pelqye mâ teper ushtarët e huej, të cillt ishin të shumten e herës mjaft trima, por gati gjithmonë të pabesë; e, në kambë të t' onve, xûne me marrë Tatarë, Rusë, Normanë e tjerë per ushtri e edhe per roje të vet zgodhne mâ mirë Rusë e Normanë, e deri Inglizë.

Në ket mëndyrë u këput ajo lidhje, qi pat njitë të Parët t' onë per sá qinda vjetësh me mbretní, e ju u desht këtyne atëherë me shikjue tjeterkah per me i gjetun punë burrnís: kështû shofim se të ngratët shkuene me luftue n' ânë të kuejdo qi t'i pagote mâ mirë. Pûna e rrnesës shtyte Shqyptarin me i ndimue mâ të fortit, ose me dalë në vedi e me kerkue qindresen n' uzdajë të mundit të krahve të vet; këso dore punuene nja disá vëllazní aty-këtû. Prandej shofim, bje fjala, se të Parët t' onë patne shtî nji herë rrâjë të thella në Moré; e mandej i gjêjm edhe të shperdamë nder sá e sá vende tue luftue per vedi o per tjerë. Në ket mëndyrë u bâ nder né nji olog trimash, qi luftojshin kû t' u bite rasa, e qi jau pergiashin prandej kryqtarve e tjerve, qi patne marrë dhén per me luftue. Kjo jetesë s' i erdh e vështirë Shqyptarit; e trimnija „kûdo rasha mos u vrasha" e Normanve e mâ vonë kalorsija Françeze e kryqtarve u pat pelqye krejt. Ne e mbram muerne mbrapa Françezët e Napolit.

Sado qi s' patme atëherë si me e bâ Shqypnín t'onë në vedi, shofim në tjetren ânë se kjo na qiti aso kohe

shum burra e të Parë në zâ, të cillt kan urdhnue mbrapa në selí e jânë krejt gjakut t' onë, edhepse ndonji herë shifen të perziem me të huej.

Derí sá u qindroi Latinve fuqija e plotë në Konstantinopull e në Selaník, s' ishte pûnë me mbajtë kush parí në vedí n' at mbretní. Por fuqija e Frankve erdh tue u voglue, e pushtedí i tyne tue u ligshtue; pse ata, njimend ishin trima të rrenuem e patne edhe mbreten të zotë, sikur sidomos nji Enrik e nji Pjeter, por ishin teper të pakët ndermjet gjith atyne Grekve, Bullgarve e tjera fiseve, qi dojshin me i perpî.

Atëherë ishte dá mbretnija, si e diftueme edhe sipri tue kalue, nder sá e sá të Parë të vogjel, qi nuk bâjshin njeni me tjetrin, as s' i u shtrote i vogli të madhit, per me veshtrue e me krye bashkarisht punen e të gjithve. Këta zotní ishin gjithfarë fisesh, e gjindeshin të gjith nen mbretin. Mâ i madhí e mâ besniku i mbretnís kje nji kont italjan, qi urdhnote mbretnín e Thessalonikut (Selanikut); mbas tij vijshin sá konta e të Parë tjerë, qi rrijshin tue u gri shoq me shoq. Posë kësaj Latinët, qi ishin katolikë, këqyrne me hapë besimin e vet nder Grekë, qi ishin ortodoks; e kjo pûnë pezmatote këta të mbramët. Grekët s' lane gjâ pá bâ per me prishë Frankët, e në fund u dolí edhe në faqe me bâ parí të vogla në vedí.

Mâ e para nder to kje despotati i Epirit, qi engrehi Mihail Angelos i shëpís së mbretenve të parë, e qi pershite mâ teper vendet e Shqypnís, pse ky despot o zotní urdhnote Tosknín e soçme me gjith Arten, Janinen, nji pjesë të Maçedonís e Thessalín. Kësaj madhnije i a mbrijti aj vetem pse pat marrë per grue nji Shqyptare bí së mirësh e të mëdhajsh sá s' i bâhej sho-

qja, e në hije të së cillës aj mujtte me urdhnue prej Artës, kû kishte të ndêjunit, në gjith Shqypnín e poshtme per tokë e per dét. Kjo parí, qi ishte, si me i a pergiá sot porsi e Malit të Zí, ngiati 153 vjetë, due me thânë që në vj. 1205 e deri në 1358. Brêzi i këtij despoti të parë duel i urtë e trim sá s' ká mâ, e dukeshín se kishin lé per pûnë mâ të mdhaja.

N'Azí mujtne Grekët (shëpija e Laskaris) me ngrehë nji mbretní tjeter, me Nicén per kryeqytet. E kjo punë i shtíni shum lakmí despotit t' Epirit.

Despoti Mihaili I pat dekë. Në vend të birit, qi s' kje i zoti, mori kamben e tij i vëllai Teodori, i cilli kje aq i hollë sá i eger. Aj u mundote m' u hapë gjithkah, veç synin e kishte gjithnji kah të lemit, due me thânë ndiqte gjithnji mendimin me qitë jashtë Latinët. Edhe njimend krajlnín italjane të Selanikut e prishi krejt e u bâ vetë mbreti i Thessalonikut. Kështû duelne dy mbretní greke e nji latine afer shoqi-shoqes. Mbretnija greke e Azís filloi me u shtrî shpejt edhe kah Europa: e mbretnija tjeter e tyne kah lindja mbrrijti me'i herë të pershite gjith Epirin, nji copë të madhe të Shqypnís, të Thessalís e tanë Maçedonín. Ndermjet këtyne dy mbretnive, qi vijshin tue u rritë, u gjindte në rrezik të madh ajo e Latinve, e cilla ishte ligshtue teper e s' mund të vite mâ në vedi.

Mbreti Teodor dijte me qitë në krye punë vertë të mëdhaja, por punen e kryeme s' dijte mandej me e mbajtë; e kështû i erdh e mbramja, pse cari i Bullgarvet, Aseni, e xûni gjáll në nji luftë të madhe e mandej edhe e verboi. Njimend mâ vonë e lëshuene, e, tue kênë plak i verbët, muer prap Thessalonikun, por kot, se gjet mbretnín e Niçés aq të rritun, sá i u desht me

i u shmangë gjithkund, e në fund diq edhe i tretun.

Në kambë të Teodorit u vû despot n' Epir i biri i tij Teodori II; edhe ky kje nieri i hollë e i rrahun nder pûnë. Dishiri i zêmres së tij kje me e ngrehë prap në kambë mbretnín e Selanikut; e, per me i a dalë, u bâ bashkë me dy të Parë o Princa frank. Veç në 1259 e thei krejt me gjith 'ta në Pelagoní i vëllai i Mihailit VIII, mbretit të Niçés, prej shëpís së Paleologve. Ky fi= tim rrênoi fuqín e Frankvet e t' atyne despotve periherë. Latinët s' mujtne me u mbajtë mâ teper se dy vjetë, e despotët qindruene afer njiqind vjetësh, por gjithnji tue u ligshtue, sá edhe vendin e selís së moçme e patne bierrë. Në 1358 mandej Shqyptarët vetë jau zhgulne rrâjen.

Me 15 Gusht 1261 kje nji gëzim i madh per të gjith Grekët, pse n'atë ditë rá Konstantinopulli në dorë të mbretit Mihail, qi permendme, e u ngreh kështû edhe nji herë, tue perzânë Latinët, mbretnija greke e moçme me Konstantinopullín, si perpara, per kryeqytet.

Veç, sikur uji, qi dalë=kadalë brén shkrepín per nen të, e s' duhet tjeter veç nji shtergatë e mirë per me e permbyzë, ashtû edhe kjo mbretní, qi u ngreh rishtas, ishte tue qindrue me nji kambë mbi dhé.

Në ket kohë kje temelue n' Italí të poshtme, due me thânë në Siçilje e në Napull, nji shpëpí e madhe Françeze, qi êmnohej Anjous. Prej kësaj doli nji princ kryenejçë, êmnit Karli I i Siçiljes e i Napullit, i cilli ngrehi afer vedit të mbramin mbret, qi patne pasë Latinët në Konstantinopull, Balduinin II, e me të rá në godi e u lidhne qi t' u mbette gjithmonë Françezve kamba e mbretnís së Konstantinopullit. Mbasi Papa i Romës e mbate at shëpí nen mproje të vet, nuk âsht

per t' u çuditë si të kështenët katolikë të Shqypnís nuk shkuene keq me të. Edhe Serbët, qi filluene prap me çue krye, e njehshin at shëpi mâ teper si shoqe e ndimtare, se tjeter.

Shqyptarët ishin atëherë tue rrnue të lirë kû të mujshin, sikur nder male rreth e rreth Ohrit. N' Elbasan e në Kavajë mbaheshin gjithnji në kambë do shëpija e krenë të fuqishem; e aq shpejt u merzitne të gjith prej mbretnís së ré greke, sá kurrkush nuk luejti vendit, kúr Filipi i Tarentit, fis i Karlit, qi permendme, u bâ në 1305 duka i Durrsit, sidomos pse pat per grue të bín e despotit t' Epirit. Aj u bâ edhe *rregji i Shqypnís*, e mâ vonë mbreti i Bizancit. Kjo rregjiní rreth Durrsit nuk mujtte me kênë e madhe, pse Shqyptarët e mësuem me rrnue në lirí, nuk dojshin me u perzie me Françez të huej, e jetojshin si dojshin vetë. Prej këndej shifet se atëherë ká kênë e nevojshme nji këso rregjinijet, jo serbe o bullgare, por shqyptare. Nuk âsht prá e vertetë se na s' kena marrë asnji pjesë në historí si kómb i lír.

Mbas këtij Filipit erdhne dukë tjerë, due me thânë Gjoní i Gravinës në 1331-1335, i cilli âsht vorrue në Kishë të Sh. Dedës në Napull; e Karli duka i Durrsit ne e mbram në 1335-1348, qi krajli i Maxharrís Luigji e mbytí, pse aj pat mbytë perpara të vëllán Ndreken. Karli la nji vajzë êmnit Joanë, e cilla mbajti deri në 1368 do vende në breg të detit e kah Durrsi.

Kúr Stefan Dushani në 1336 filloi me urdhnue permbi Serbí, punët ndrruene me nji herë nder âna t' ona. Ky ishte nji nieri aq i ûnshem e shpírt-madh, sá mbyti t' án per me këcye në selí mâ shpejt. Mâ të paren punë qi kapi, kje me prishë edhe at fuqí, qi u

kishte mbetë Frankve n' Epir, e me perzânë Grekët prej Konstantinopullit, kû kishte dá në zêmer të vet me u bâ mbret aj vetë. Ky krajl kje nji luftár i madh, e pat nen vedi edhe nji zotní serb fort trim: Marko Kraljevićin, permbi burrní të cillit këndojn Serbët sá e sá, sado qi ato punë s' i ká bâ gjithmonë aj, por Shqyptarët.

Kúr rá Dushani n' Arbní, Konstantinopulli ndêj dorë-jashtë. Shqyptarët e shkretë kishin xânë me njoftë mirë boten prej sá të vështirave, qi u patne rá mbi krye, e punuene kësaj here nji urtí të madhe: disá vëllazní u mblodhne nen nji të Pár t' onin qi kishte shum pushted, nën Ndrekë Muzaken, e u shtine se po i shtrohen krejt atij krajli. Në njenen ânë i duelne t' onët këtij perpara e i u falne, por në tjetren ânë u muerne vesht tinzë me Françezt e Durrsit, qi kishin per të Pár krajlin Robert në Napull. Këtij i çuene fjalë në 1336 se ishin gadi me u rá Serbve, në kjoftë se aj dote me u bashkue me ta, per me pshtue Durrsin prej Dushanit. Roberti nisi per ket pûnë kah Epiri nji të Pár djalë të rí, êmnit Luigj, princ' i Tarantit, të cillit i u fal prap Ndrekë Muzaka me shokë. Luigji e fali n' êmen të krajlit të vet Muzaken, qi sá per faqe i ishte kênë shtrue Dushanit; e atêherë u lidhne ndermjet vedit qi Shqyptarët do t' u çojshin me qitë jashtë Serbët, e me u ndimue kështû Françezvet, per me shti prap në dorë ato dhena.

Per ket besë, qi lidhne, e qi Roberti me 8 Korrik 1337 e pelqei, Muzaka mujti me shkue në Durrsë pá e pritë kush mâ. Françezët do të lêjshin Shqyptarët me punue si ishin mësue e s' do t' u perziejshin në shka u perkitte atynve. Ndreka vetë e gjith shëpija e Muzakejvet, ashtû edhe gjith ajo vëllazní do të rrite në gjâ, qi

paten pasë prej të Parvet o fitue vetë, e edhe Muzaka e shokët e tij do të mbajshin at kambë, qi kishin pasë; ne e mbram njeni djalë i tij, Theodori o Gjini, do t'u mësote në Durrsë në dije mâ të hollen t' asaj kohe.

Në ket mëndyrë u miqsuene Shqyptarët pernjimend me at krajl t' urtë e të fuqishem, e u prene kështû krejt uzdajët e Serbve. Mâ vonë tash shofim sá i ká vjeftë vendit t' onë edhe tjera herë kjo shëpija e Muzakejvet, në të cillen shndritë gjaku i jonë si ari.

Shqyptarët e pane se Serbvet u u ndal hovi, por e dijtne edhe mirë, e sidomos Krenët, se Françezët do t' u biejshin tash mbi krye Shqyptarve: prandej u rrijshin gati gjithnji qi mos t' u forcojshin, si njimend fillуene; e nji shëpí shqyptare e madhnueshme, qi, sikur Muzakejt, xûni m'u permendë per fuqí, diftoi se Shqyptarët nuk bâhen kecanat e gjindvet të huej. Kjo e dyta shëpí âsht ajo e shkelxyeshmja e Topijajvet, e filloi me dalë në zâ qyshë në 1274. Këta ishin kontat e Matit, qi urdhnojshin prej këndej e deri te Shkumbini.

Prej kësaj shëpije xûni mâ parë me u ndie nder punë të Shqypnís njifarë Tanushit, i cilli kishte marrë shum mní në krajlin Robert, pse shifte se Françezët nisne me urdhnue e me zotnue mbi né krejt sikur Serbët. Per ket punë u çue aj burrë mbi ta, sado qi pat të vllán e vet nji frat, qi e thirrshin Dedë, te krajli, i cilli në 1336 e pat bâ kapelanin e vet: Tanushi nuk ndigioi veç zânin e të vetve, qi dojshin me jetue në lirí.

Ky zotní shkoi me i u porositë Papës, i cilli e njofti per kont, sikurse thame se ishte. Veç në ket kohë i bini atij nji idhnim i madh. Nji djalë i shëpís së tij, me êmen Ndrekë, pau në Durrsë të bín e Robertit, i u ngul mendja e e mori, sado qi Tanushi dote me i

dhanë per grue nji tjeter, nji zojë të randë prej Morjet. Me at grue i fali Zoti dy fëmi, Gjergjin e Karlin. I ati i vajzës në tjetren ânë u idhnue kaq per ket martesë, sá, per me shfrye në të bin e në të sho'in e saj, u shtî se po i falë, e i thirri të dy në Napull, kû i mbyti te= per keqas. Por djelmt e tyne, qi permendme, pshtuene per mërekullí e ikne në Krue te fisi i vet. Kjo mbytje e pa=besë, qi u bâ mbi at burrë e grue, terboi të gjith Shqyptarët, e të tanë bertitne qi duhej m' u çue e me marrë gjakun. Por atëherë duelne Serbët prap e i u turrne Shqypnís.

Mbas vjetës 1337 pat marrë Stefan Dushani Vlo= nen e Kanínen, e aj zotnija, qi pat lânë Luigji i Taren= tit me sundue Durrsin, ndêj me duer n' í, tue shikjue Serbët, qi nuk i lane tjeter veçse Durrsin e disá vende të vogla n' Arbní. Por Shqyptarët s' e lane vedin kështû.

Tanush Topija pat shtî në dorë sunduesin e Durr= sit, qi permendme ; por, mbasi filloi me u drashtë prap puna e Serbve, atij s' i bite mírë tash m' u keqë me Françezë per punë të gjakut qi i kishin, e mendoi me e shty uhán per mâ vonë. Per ket punë u shtî aj zê= mer=gjanë se po pajton me Françezë, pse e dijte se në ket mëndyrë u tutte Stefan Dushani, mbasi Françezët ishin gjithnji të fuqishem në Napull, e sidomos mbasi ishte prej shëpije së tyne edhe mâ i pushtedshmi krajl i asaj kohe, Luigji i Madh i Maxharrís, të cillin Dusha= ni e drote. Tanush Topija lëshoi prá sunduesin e Durr= sit e u godit me Françezë, të cillt e njoftne e e nderue= ne me gëzim si kontin e Matit, qi ishte. Edhe shpija e e Muzakejvet u lidh mbas gjurmve të tija me rregjin Robert.

Por Stefan Dushani u xû prap me Grekë, qi ishin

anmiqt e tij mâ të mdhajt, e mori Maçedonín e nji pjesë të madhe të mbretnís. Sí mbrrijti kështû në cip të madhnís së vet, u kunorue në 1346 mbret i Grekvet e i Arbnorvet. Asht e dijtun se ky êmni i mbramë nuk i perkitte.

Aj u shti si t' ishte miku i Papës e si të dote të gjith katolikët, sado qi aj vetë ishte ortodoks; e ket punë e bâni edhe per me u hî në zêmer Shqyptarve. Të gjith popujt e Balkanit u dridhshin prej këtij Serbi të rrahun nder lufta; veç të Parët t' onë n' Elbasan, në Diber e rreth Durrsit s' mujt me i shtrue kurr.

Nder këto nderlikime u rrit Karl Topija e i vëllai Gjergji në kështjell të Krues, qi mandej u godit i fuqishem sá me i qindrue kuejdo. Karli s' e kishte harrue kurr gjakun e t' et, e, sí i rí qi ishte, i u desht mâ parë me ngulë e me rritë pushtedin e vet, tue u kapë nji herë me nji anmik mâ të vogel.

I mbrami despot i Epirit, Niçefori II, ishte tue e marrë teper neper kambë, e ne e mbram edhe e dau krejt gruen e vet Marín, qi ishte nji Greke, bí së mirësh. Ket punë e bâni per me marrë të motren e careshës Lenë, sí i thojshin së shoqes së Stefan Dushanit. Shqyptarët s' mujshin me pá as me durue mâ shka ishin tue bâ Grekët, Serbët e të huejët tjerë nder vende t' ona, e prandej me tzi çë pritte me gjetë nji grembçë e me u çue permbi at despot faqe-zí, të cillin e thyene krejt në luftë t' Acheloos në 1358, kû mbet edhe Niçefori vetë. Kështû vendet e tija rane në dorë të Karl Topís i cilli u êmnue rregji i Arbnís.

Dhetë vjetë mbas luftës s' Acheloos, qi rriti madhnín e temeloi pushtedin e Topijajvet, mbrrijtne këta me

shfrye mbi Françezë, pse në 1368 i morne Durrsin e të gjitha vendet, qi patne pasë në Shqypní.

Karli urdhnoi 30 vjetë në Shqypní, në 1358 deri në 1388; e kështû s' i rá me zotnue Durrsin mâ teper se 20 vjetë. Ky kje nieri i urtë e me shpírt, e prandej e shikjoi punen gjithmonë ndrejt. Me Papen e me Venedik u mundue me shkue sá mâ mirë.

Kúr rrxoi termeku në 1380 kuvendín e Sh. Gjon Vladimirit n' Elbasan, krajli Karl e i vëllai Gjergji e goditne rishtas, sikurse na difton nji shkrim i persritun trí herë bashkë me stemë të krajlnís së ré, qi ishte nji luâ i kunoruem (qi pat kênë gjithmonë shêji i shëpís së Topijajve), bashkë me lil të Francës, pse e ama e Karlit pat kênë Françeze, sikurse e diftueme sipri.

Mbasi diq Stefan Dushani në 1355, u pá se ato vende, qi pat marrë, kishin kênë si voesa para diellit: pak kohë mbrapa të gjitha i dolne Serbís doret, njeni mbas tjetrit; e n' at krajlní, qi pat kênë njiherë aq e madhe, dolne tash sá krajlní e despotate gjithfarësh.

Por në vend të Serbve, na doli tash nji gjâ tjeter, qi i ndrroi fëtyrë Shqypnís. Në të katermbdhetten faqe të nierit patne marrë Turqt gjith Anadollin e shkye nji copë të madhe të krahinave të Ballkanit, e në 1371 patne thye e vû Serbët nen haraç. Të kështênët, në vend qi me u mbledhë e me i bâ báll Turkut, ishin tue u gri shoq me shoq; e kështû i a bâni edhe Balsha II, nji despot serb i Zetës, qi kje ngrehë disá kohë perpara. Ky msyni tinzisht Karl Topín në 1385, e, mbasi e xûni befas, i hini deri në kryeqytet, sado qi per pak ditë, pse zâni i Karlit mblodh Shqyptarët besnikë meiherë; i bashkuem edhe me Turq, msyni anmikun si rrëfeja e e qiti me të shpejtë jashtë.

Serbët fílluene me luejtë per të zezë të vedít; pse, tue kênë ligshtue aq fort e tue kênë edhe të damë, deshtne me u mbatë edhe me sulltan Muratín. Ky i msyni me fuqí të madhe, e në 1389 u ndeshne në Fushë të Mullíjave, si i thonë, në sangjak të Kosovës; e aty mbaroi krejt Serbija, qi pak perpara pat kênë aq e madhe, pse at luftë të permendun e qi prap do t' a xâmë në gojë, e fitoi Turku, sado qi at ditë mbet edhe sulltani vetë aty.

Per mos me i a pasë aspak frigen Turkut, rregjí Karl u bâ bashkë me Venedíkun. Kurr s' patne Turqit këtij shka me i bâ, e gjithmonë e mbajti vedín në Krue, Durrës, Elbasan trimnisht e të drashtun prej të gjith fqíjve.

Mbas shëpís së Topíjajve shndritshin atëherë nder né edhe ato të Dukagjínit, të Zenevizit e tjera; veç mâ e madhja nder to ishte ajo e Muzakejve.

Madhnija e shëpís së Topíjajve nuk ngiati shum, pse Gjergji i biri i Karlit, qi prej 1388 mbet në kambë të t' et, kje nieri shëndet-lig e s'mujtte me marrë mbrapa aj vetë ushtrín, per me pritë Osmanllít, qi vijshin gjithnji tue u afritë. Permbi ket të zezë s' pat edhe fëmí. Per ket punë, per me pshtue prej tyne Durrsin e tjerat vende të veta, u lidh me Venedík, qi kishte per t' i dalë zot e mbas deket të tij kishte per të marrë Durrsin per vedí. Kështú rá Durrsi në dorë të Venedíkut, qi e mbajti deri në 1501, kúr e mori Turku se e mori. Ajo republikë mund të ruete Durrsin vetun prej Detit, por çë dobí, se Turqit patne marrë gatí të gjitha vendet e Balkanit, sá në mbarim të së XIV faqe të nierit u shterngue edhe mbreti i Konstantinopullit e mbet sundimi vetem rreth kryeqytetit.

Këto punë ndollne të gjitha pse të Kshtenët nuk

u bashkojshin, si thame, kundra Turkut, por u kishin plasë syt e s' e bâjshin këtê per gjâ; veç ky dijti me u rritë gjithnji, e ne e mbram na shtîni në dorë edhe né.

Kështû âsht nevoja me diftue ndo 'i gjâsend permbí ket kómb të huej per né, i cílli kje i mbrami qí na mori.

III.

Osmanllít, qi kan sot Konstantinopullin o Stambollen, nuk jânë tjeter veçse nji vëllazní e dame prej atij fisit të madh të Turqve, qi âsht n' Azí. Në të dhetten faqe nierit mbas Krishtit mori nji degë e atij fisi, së cíllës i thojshin atëherë Oguzej, besimin e Muhametit. Kjo fé doli n' Arabí në vjetë 622, e u hap me vrap gjithkah. Edhe nder vende t' ona filloi mâ vonë me shtî rrâjë, e sá mija vëllazníshh hine dalë-kadalë n' at besim, per të cillin derdhne mandej edhe gjakun pá dhimbë.

Na jena tue diftue si e ká shkue jeten krejt fisi i jonë, pá dá se çë farë besimit ká pasë o ká njani o tjetri. Në daç i Kshtenë, në daç Muhamedan, na jena të gjith njij gjakut e prandej vëllazen; besimi nuk mund të dajn gjak, pse se i cílli e ká besimin per shpírt të vet, e në ket botë do të jetojm bashkarisht. Edhe Zoti i urdhnon gjithkujë me dashtë t' afermin e vet. Pse mos të duhena prá na Shqyptarët të Kshtenë e Muhamedan, pse mos të mblidhena të gjith bashkë, me u mundue me i a njitë doren të dashtunit dheut t' onë, qi na ká rritë me shûjtë të vet? Na e dijm të gjith se jena të

tanë shka flasim shqyp të birët e njij nanës qi s' harrohet, t' Arbnís së shkretë, qi ká mbetë pá djelm gati, pse të huejët na kan dá per me goditë punen e vet, tue na shtî spilcat e tue rritë mnín nder né, brêz mbas brêzit. T' i çilim prá pak syt, e të shofim njiherë kû jena, e t' i siellim kah e mbara e gjith vendit t' onë me ndonji punë të madhe.

Njiherë shkoi njeni prej Krujet në Tiranë me shitë nji pendë qé. Mbasi nuk i a bleu aty kurrkush, i u desht me kthye me ta kah shpija. U nis me krye vjerrtë, pse s' kishte bâ punë, e në gjysë t' udhës ndeshi në nji fqî të vetin, qi edhe aj kishte marrë rrugen e shëpís. N' at ças qi u pershndetne këta dy bashkë, i këcei nji bretkocë perpara; e, sá e pá i zoti i qeve, i thotë tjetrit si prej idhnimit: „Or Met, per ne mujsh me e hanger njatë bretkocë, të kjoshin falë qét". Meti s' i a bâni nji as dy, por, me fitue qét, xûni me të shpejtë bretkocen e, mylla-syzash, i a njiti nji kashatë. Veç, porsá e kaperdini këtë, i u ndy e s' mujti me shty mâ asnji copë. Atëherë siellet e i thotë shoqit: Ne e hangsh ti ket pakicë, qi teproi, un po hjek dorë prej qeve". E ky, per me i mbetë dy qét prap, pá bâ fjalë, mori at copë e e hangri. Mbasi mbaroi puna, i thonë këta dy shoqi-sho'it: „Pse e hangerme na at shtâsë të ndyt?"

Kjo nderë, qi i gjet këta dy Shqyptarë, âsht nji shembull i mirë per né të gjith, pse na krejt u pergiasim me mëni, qi kena nder vedi. Na grihena ndermjet vedit pá ndonji dobi, veçse ligshtohena perditë e mâ teper. Slavët, qi kena mbi krye, rriten gjithnji, perzihen me mâ të mdhajat fise të botës e të gjith bashkë qeshin mbi né. U bâ ç' u bâ deri tash, veç, pse s' mund

të lidhena na të gjith mbas sodit në besë të Shqyptarit, per mos me lânë vedin me shkue kështu dam per mend?

Per ket arsye e mbas të gjitha punve, qi kan ndollë deri tash, na nuk do të barim mâ qi Turqelit të na ndrydhin si perpara; e jo pse kena ndonji mëni me ta, por per me u ruejtë qi mos të na bâhet keq mâ.

Këtû po kalxojm edhe pse xûni rrâjë nder né feja e Muhametit, e po këthejm mandej me diftue punen e Turqelive.

Të parët e Osmanllive kan kênë nji fis burrash, bari e kalori. Vendi i tyne ká kênë në Horasan, prej kah i perzûne Mongolët e egjer. Kështû rane ata n' Armeni e mandej xûne vend n' Anadoll. Këta ishin atëherë nierz shêj-mirë e të pa-frigë e nen Emirin Ertogrul diejtne si me perdorue boten e kalbun t' asaj kohe.

Atëherë ishin n' Anadoll dy pari: njena ishte sulltanati i Selgjukve e tjetra ishte e Grekve në Niçé, e cilla qyshë në 1204 qi muerne Latinët Konstantinopullin, nuk mund t' u ndiete zânin këtyne; e mâ mirë shkoi mbrapa me Muhamedanë se me Katolikë. Selgjukët u grîne nder vedi, due me thânë Krenët shoq me shoq; veç Ertogruli i ndêj gjithmonë sulltanit të vet në besë. Mbas deket t' Ertogrulit mbet në kambë të tij i biri Osmani, i cilli në 1300 u bâ vetë sulltan. Aj shtroi nen vedi të gjith Selgjukët, e në 1326 mori Brusen, prej kah qiti jashtë Grekët. Mandej erdh i biri Orhani, i cilli mori Nikomedín, qi me të shpejtë u bâ muhamedane, tue kênë qi Grekët ikne e muerne brigjet e detit e Europen.

Në 1356 duelne Turqit n' Europë, e pikë së parit muerne Galipolin. Kúr hypi në taft të mbretnís i vjef-

shmi sulltan Murati I, rane në dorë të Turqve edhe Edrenia e Filibia. Këta erdhne si vala e prronit tekëtej, e u rritne shpejt si era. Mbretent e Konstantinopullit, qi kjene aq madhshtorë perpara, filluene me u u shtî sulltanave miq; e, kúr u kapshin shoq me shoq per at selí të shkallmueme, thirrshin Turqit per ndimë. Kështû shum kësish xûne vend qyshë perpara n' at qytet.

Mbreti i Grekve i dha sulltan Orhanit të bín e vet per grue, e këtû shifet sá e mbajshin këta mbreten kristjanizmin. Turqit vijshin gjithnji tue msy me hov të madh vendet mâ të mirat, e kalorít e tyne bâjshin trok të gjitha tokët kû bíjshin. Qytetet mâ të fuqishmet i rrethojshin, deri sá prej ûjet do t' u nepshin; e atëherë vendasit do të delshin jashtë, per me u lëshue shëpijat e veta Turqve, tue kënë qi katundet u vêjshin në tjetren ânë nen haraç. Per me i pshtue këtij, s' kishte tjeter mëndyrë, veçse me u bâ muhamedanë. Prá katundari, qi kishte me shka me lá haraçin, mujtte me mbajtë fén e vet; por, si i a bâte aj tjetri qi ishte i vorfen? Këtû shifet arsyeja pse qytetet jânë mbushë me muhamedana, tue kënë qi perjashta kan marrë gjindja ket fé vetun kúr ndonji pashë i vshtirë i ká shterngue per haraç mâ teper.

Konstantinopulli ishte atëherë qyteti mâ i fuqishmi i gjith botës, e Grekët kishin diktue njifarë zjermit, me të cillin digjshin per së lergut barkët e anmikut. Këtij i thojshin „ zjermi grek ", e me këtê pshtuene nja njiqind vjetë pá rá në dorë të Turkut me at qytet, në të cillin ishin pshtiellë bashkë gjithfarë fisesh: Italjanë prej Venedikut, Gjenovet e Pizet, Spanjolë e tjerë prej lindjet, të cillt bâjshin tregtí të madhe. Perpara se me i dhanë të shtymen e me e rrxue krejt at mbretní, Turqit i

kputne krahët, tue marrë ka njí ka njí tokët e Balkanit, kû derí atëherë s' jau dijte as s' jau besote kush fuqín mirë, pse s' i kishin pá as njoftë perpara ndryshej, veç si do ushtarë në rrogë të Grekvet.

Të Parvet t' onë u rá me i njoftë të paren herë në 1336, sí thame, kúr këta 2000 vetë nen rrogë të mbretit Andronikut III e nen urdhen t' Emirit Amur, msyne e bâne trok ânat e Durrsit, mbytne burrat qí gjetne, e muerne me vedí gratë me fëmí e bagtí.

Sí e kena permendë sipri, Serbët muerne Arbnín me Durrsin në kohë të Dushanit; veç me gjith këtê Shqyptarët s' i a kishin kuej, e nen Rromakë, Françezë, Grekë, Italjanë e Serbë rrnuene gjithmonë të lirë nder male të veta, sí zogu nper ajr. Ndigjojshin vetun kúr t' u kishte kande. Veç, mbasi me Serbë mund t' u bâte atëherë plaçka mâ e madhe, mërret vesht se shpesh kan shkue me ta në luftë. Kështu ishte edhe puna e vëllaznive në Toskní. Me gjith lufta qí kishin gjithkah, këta xûne m' u shtue aq, sá nuk patne mâ vend mjaft nder male të veta; e, pá çá kryet per mkretin o per Serbë, duelne me gjâ të gjallë perpjetë e msyne Maçedonín, kû morne Kastorjen; mandej u nisne per Thesalí e hîne derí në zêmer të Greqís së soçme, kû fëmíja e tyne rrnojn endè.

N' at kohë u bashkuene shum Shqyptarë me Kuco-Vllah, njí vëllazní rromake barísh, e kështû muerne fuqí mâ teper. Prandej shofim se në 1391 Epiri, Thesalija e Peloponezi kjene mbushë me Toskë, e të gjitha ato âna flitshin shqyp. Na zotnueme atëherë Janinen me rrethe të veta, e cilla pat kênë derí në 1367 e Grekve, por në 1374 e morí mbas sá luftash Gjon Spata prej Achelloos, qí ishte i Parí i Elbasanit. Ky

qytet, kû u ndeshne sá herë Shqyptarë, Grekë e Turq shoq me shoq, pat kênë nji herë nen despotin Thomas. Mbas deket të tij mori Angjelika, e shoqja, per burrë nji vaselí prej Çefaloniet, të cillit i thojshin êmnit Ezau. Ky u martue, mbasi i diq kjo e veja, per Shqyptaren Irene, qi ishte e bija e Spatës. Disá të Parë prej nesh, sikur Gjoni, qi permendme, msyne Ezaun e e shtine gjáll në dorë. Mandej doli nji shëpí êmnit Tocco, qi ishin zotnít e Çefalonies, të Zantes e t' Artës; kjo urdhnoi mirë per disá kohë, por, çë dobí, se Turqit po u afritshin.

Shqyptarët shkojshin mâ keq me Grekë e me të huej tjerë se me Turq; e fillúene prandej me u diftue këtyne miqsí. Kështû s'e pat të vshtirë sulltan Murati me dalë gjithkund fitues ndermjet të Kshtenve të shperdamë, sikur difton puna e Janinës, qi në 1431, më si e dijm na, e në 1417 (834), më si thonë Turqit, i u dha vetë sulltanit me do qyshke të lidhuna.

Mbasi hini Turku në Janinë, shpijat e mdhaja e qi ishin mësue me urdhnue, nuk deshtne me ndêjë të poshtnueme, e prandej u bâne muhamedana e ndêjne në gjâ të vet. Por ata, qi ishin nder male, qindruene në fé të kshtenë deri vonë; veç në fund mâ të mirët Shqyptarë t' ânës së poshtme u suellne n' at besim. Me gjith këta ndêjne gjithmonë Shqyptarë, e aj valí, qi s' ishte fisit të tyne, s' kishte të ndêjun të giatë nder ta. Nuk âsht nevoja me e thânë se këta nuk u bâne muhamedana me 'i herë, por ka-pak ka-pak.

Në Shqypní të siperme ishin punët krejt ndryshej.

IV.

Si diftueme sipri, me 27 Korrik 1389 u bâ nder fusha të Kosovës nji luftë e madhe ndermjet sulltan Muratit I e Lazarit, të mbramit mbret të Serbís. Në ket luftë të pergjakshme duelne edhe të Parët t' onë per me i dalë zot dheut e fés së vet. Kjo kje nji nder mâ të rrebtat lufta t' asaj kohe, e në të mbet edhe mbreti i Serbís; veç edhe sulltanin e mbyti njifarë Millosh Kobiçit. Nji tyrbe, qi ká mbetë deri sot në kambë në Kosovë-Polje, i kallxon udhtarit gjurmen e luftës e të mbytunit e sulltanit, qi e fitoi.

Por çë dobí, se mbet sulltani, mbasi kjo ânë bori luften, e s' i mbet mâ fuqí askuj per me pritë Turkun, i cilli filloi me hî në Bosnie, në Serbí e nder vende t'ona? Kjo luftë, qi permendet nder sá kangë, prishi lirín e Serbve, të cillt s' mujtne me qindrue mâ në vedi, sado qi mbas deket të Lazarit u vû despot i biri, Stefan Lazarevíçi: këtij i u desht me i sherbye sulltan Bajezidit të rrebtë. Kot e mbajn vedin Serbët e Malazezët se i kan dalë zot Kshtenimit, mbasi në tjetren ânë shofim se knjaz Stefani shkoi deri n' Azí të Vogel per me i dalë zot sulltanit. Knjazi, qi erdh mbas tij, Vukobrankovíçi, kje nieri aq i kshtênë, sá dha të bín e vet Maren në harem të sulltanit; e, posë kësaj, kje edhe i pabesë e rrêjti, kúr i qilloi, si të Kshtenët, si Turqit.

Me të rame të Serbís, ndrroi shum vendi i jonë. Nji shpí e madhe prej Hercegovinet, Balša, u bâ katolike, u lirue prej Serbijet e ngrehi në Gegní nji parí o krajlní në vedi. Balša I pat tre djelm: Shtrazimirin,

Gjergjin I e Balšen II, të cillt bashkuene nen pushted të vet Shqypnín e siperme me Shkoder. Por në 1385 e thei Balšen II në Berat beilerbegu i Rumelís, nji farë Hairredinit. Venedíku hini atëherë ndermjet. Venedikasit prigiojshin gjithnji e dojshin me bâ me hollí shka s' mujshin me fuqí. Mâ parë patne bâ miqsí me Lekë Dukagjinin, qí ishte Krye o i Pár kah âna e Lezhes e i kjene zotnue me i dalë zot kundra Turkut; mbasandej filluene me u marrë vesht edhe me Topijajt në Durrsë, e kështû shtíni në dorë qytetín e fortë të Krues në 1393. Ata u folne Shqyptarve t' atyne'ânave shkado qí lypne; u u çílne dyerët e Durrsit të gjith atynve, qí shkuene me kerkue mproje; u lidhne me i lânë Topijajt zotní në gjâ të vet. Bajraktarve t' onë u dane edhe bajraqe o flamuj me luâ arít, si i kishín vetë; e, mbasi patne prej vedit nji bajraktár në zâ, qí i thojshín Kolë, ashtu edhe mbasi patne gjitkund tregtarët e vet, mujtne me e ngulë parín e me i u njoftë shpejt nder ato âna. Me 8 Fruer 1396 u çue Balša me lshue në dorë e nen mprojë të Venedikut Shkodren e Drishtín. Per me i a shperblye ket nderë, Venedikasit bâne zêmren gúr e i shênjuene 1000 rushpe, edhe e êmnuene qytetas Venedikut. Kishët, si latínja ashtû grekja, ndêjne në lírí e në punë të vet.

Porsá ngulne kambë Venedikasit nder vende t' ona, çuene me sundue vendín n' êmen të vet nji zyrtár o drejtues, i cilli prûni me vedi zyrtarë tjerë sá uji. Këta i vûne gjithshkahes aq shterngesa sá meshtari, tregtari e gjithkushi filloi me u ankue e me bertitë se s' u barshín. Zyrtarët s'patne dhimbë per Shqyptarín e ngratë, e kështû u pá me'iherë se Venedíku shikjote vetun paren e punen e vet, e jo miqsín e të mbaren e vendit.

Tue kênë se në njenë ânë na u dojshin né pushkë per me qindrue, lêjshin në tjetren ânë tregtarët e vet me i shitë topa Turkut, qi vîte gjithnji tue u perhapë tekëtej. Veçmâ loja ishte per me u mbajë, tue zdeshë Shqyptarin e shkretë. Por ket punë s' mund t' a bâjshin ata vetë, pá ndimë të nja disá Krenve prej ânës s'onë; e ket ndimë e gjêjshin per të zezë t' onë sot këtû e neser atje, pse nder né s' ishte kurrnji bashkim.

Në ket kohë Turqit lêjshin në punë të vet ata, qi s' i ngitshin, e ata vetë s' ishin të mârrë me hypë nder male, kû s' mund të mbaheshin, por rrijshin me gëzue fushat e plleshme e qytetet e pasuna.

Pá pritë krisi nji luftë ndermjet Balshejve e Venedikut, e s' mbaroi veçse në 1421, kúr diq mâ i mbrami i kësaj shpije, pá lânë kend mbas vedit. Pjeter Spani ishte i Pár në Drishtë, Topijajt urdhnojshin n' Elbasan, Grobejt në Diber, Lekejt në Pult, e Venedikasit kishin gjithnji ânat e detit.

Kû âsht nevoja mâ e madhe, ndimon Zoti mâ teper. Nder ato kohë të vshtira doli prá nder né nji nieri prej njij shpije së madhe e të moçme, e ky kje Gjon Kastrioti, qi atëherë zotnote Matin. Shkrimet e asaj kohe diftojn se ky ishte nieri, të cillit i shkote fjala në Shqypní, e qi kaq besnik e i xét kah feja katolike ishte, sá edhe nder ato turbullime s' la pá i lypë Papës m'e mbajtë në kambë Ipeshkvín Shqyptare. Thonë se shpija e tij âsht prej Maçedonijet, kah pat kênë edhe Leka i Madh. Grueja e tij, êmnit Vojsala, kje aq trimneshë, sá delte në luftë me të sho'in kû t' i bite.

Këtyne u lene tre djelm, qi jau njitne êmnin: Konstantin, Stanislá e Gjergj. Disá thonë se kan pasë edhe nji tjeter djalë, por s' dihet me të vertetë. Veç e sigurtë

âsht se Gjergji kje mâ i vogli, e pat lé në 1403. Duen me thânë, se, kúr leu ky, u dukne do shêje në qiellë, e qyshë në diep u dijt se shka do të bâhej aj djalë.

Kúr u bâ Gjergji shtatë vjeç, i a msyni t' a'n nji pashë, qi e thirrshin Evrenos. Gjoni qindroi burrnisht, por ne e mbram u thye, e i u desht prandej me i dhanë sulltan Muratit peng djelmt e vet.

Gjergjin, të cillit Turqit i a njitne mandej Skanderbeg, e pat falë Zoti me gjith njato dhanti, qi i lypen njij burrit shoqit të tij. Aj ishte nieri aq i fuqishem kah âna e shtatit, sá i hollë kah âna e mendes, per me jau dalë pûnvet mâ të vështirave. Këto dhanti duhet me i kerkue vetun nder pak burra, qi kan dridhë boten, e prandej lavdi, qi na i bâjm gjithnji këtij t' onit, nuk âsht kurr i tepert, sado i madh qi të jetë. Pûnët e këtij trimi, qi s' kalbet kurr, jânë të diftueme nder sá kangë, sado qi këto jânë ndonji herë të zmadhueme. Por, me shka gjêjm nder shkrime t' atëhershme, qi jânë per t'u besue, shofim se aj âsht pernjimend nji burrë, per të cillin çdo Shqyptár ká gjithmonë pse krenohet.

V

Në ket liber po qesim dy fëtyra të Burrit t' onë, kû aj duket, në njanen i veshun si e kishim na, e në tjetren si e kishte atëherë Frangu. Gjergj Kastrioti o Skanderbegu ishte trim i bâshem e syt i kishte porsi shqypja; aq, sá, kúr i a ngulte kuej, i shifte gjith zêmren, i blete të gjitha mendimet : nieri mâ tinzaku s' mund

t' i u mshehte. Me gjith këtê ata sy nuk diftojshin asnji egercim, por nji urtí t' ambel, qi vegon gjithshka. Shifej se aj nuk ishte vetun nieri i shpatës, por edhe mâ teper i mendes, qi dán pûnët.

Fig. 1. Skanderbegu shqyptarisht

Ishte flok-zí, e parzmen e kishte si nji kosh hekurit. Ishte aq i fuqishem nder duer, sá, kúr i shterngote kuej doren, edhe të veshun me dorcë hekurit, si e kishin atëherë, i bâte me i dalë gjaku per thojsh.

Kalit i hypte aq mirë, sá, kúr i u permblidhte, dukej se po fluturon, e jo se âsht mbi tê. Mos m' e ngiatë, aj kishte edhe duken e perjashtme, qi diftote nji burrní aq të madhe, sá, kush s' e kishte njoftë kurr, me e pasë pá edhe nder dhetëmí vetë e kishte dá. Këto pûnë nuk na i diftojn t' onët, qi pak shkrime të shkreta na kan lânë mbi tê, por të huejët, qi e kan pá në Romë, në Napull e në Dalmacje.

Si luftár i madh qi ishte, armët e bukra i a kishte ande, e ashtû edhe me petka e mbajte vedin. Por, posë këtyne dy sendeve, s' i hiqte zêmra per kurrgjâ tjeter. Paren nuk e njehte as nuk e dishrote per tjeter, veçse per me blé armë, per me i qindrue anmikut; e per ket pûnë të faluna i vijshin prej gjitha ânësh. Prej këtij burri s' na ká mbetë sot tjetergjâ qi me na e çue mallin, veç dy sende të vetme. Njana âsht shpata e tij vetë,

e tjetra âsht nji mblojë krejet me nji fëtyrë hekrit sypri, si i kishin atëherë per me mblue kryet në luftë, e qi i a patne falë n' Italí.

Zêmra e bardhë e tija nuk âsht pûnë qi diftohet. Gjithshka u plaçkitte nder lufta qi fitote, jau date ush-

Fig. 2. Skanderbegu frengisht

tarvet të vet, e mâ mirë rrite vetë pá gjâ, se me í u bâ keq mâ të mbramit ushtár; në daç me të bartë kalí, duhet me i dhânë me ngranë. Gëzimi i tij ishte kúr gjindej ndermjet ushtarve të vet, qi e dojshin si syt e ballit, e me të cillt këndote e këcete vëllaznisht e aq bu-

kur, qi as në ket pûnë kurrkush s'i a delte. Me i u shtrue mirë, mujtte me hanger nji dash në hae, veç e ndalte vedin, per mos me kalue në kurrgjâ, e sidomos pijes i u ruejte per së teprit: aj e dijte se kjo âsht e âma e të gjitha të zezavet, e prandej edhe veshtote qi

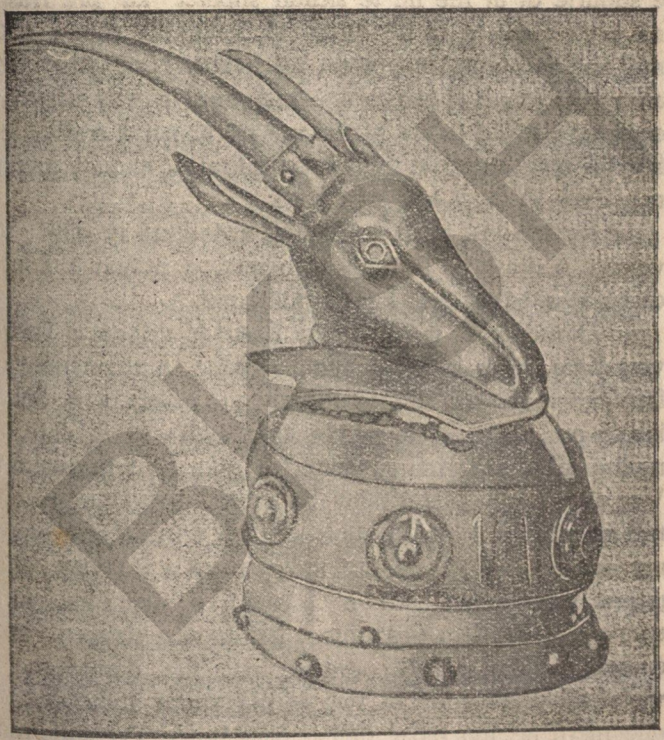

Fig. 3. Perkrenarja e Skanderbegut

mos t' i mësohen ushtarët e vet, pse, shka i kishin vjeftë të dejshem në luftë?

Kohen e pushimit e shkote aj me të vetët, tue

bâ lojë fuqije e shpejtije, ashtû edhe tue siellë shpaten o tue perdorue heshten, per me u mësue 'gjithnji nder pûnë të burrnís e nevojë të luftës. Askush s' i a kishte marrë doren n' at kohë shpatës e heshtës si aj. E, sado qi në ket ânë kallxohen pûnë, qi s' xêhen besë, âsht e e sugurtë qi aj me nji të siellun shpatet ká pré rrash nji krye nierit, e qi në vrap të kalit ká shpue ânë mb' ânë sá anmiq të veshun në hekur. Nuk dihet sá anmiq ká mujtë aj me mbytë me dorë të vet; por âsht e sugurtë qi ká luftue gjithmonë në të parin rresht; e, kúr ká msy anmikun fyta-fytas sidomos, kan rá nierzt nen dorë të tij si bari nen kosë.

Ky kje prá burri i jonë, qi e deshtne të gjith të vetët e e dreshtne të gjith të huejët, e ndima e Zotit, qi pá të s' bâhet gjâ, i prini gjithkund.

Diftueme si u bâ Gjergj Kastrioti ndorja e Turqvet. Këta, sikur kallxojn vetë, e bâne muhamedan at fëmí, qi e rritshin si maz t' eger e të pa-shiluem. Shka kishte me bâ ky djalë nandë vjeç atëherë? A dijte, a mujtte m' u kapë me sulltanin, qi ishte aq i fuqishem? Veç shpejt mbasandej filloi me marrë mend e m'u kujtue se pshtimi i vet, i shpís së tij e i fisit t' onë lypte me durue nji herë, deri sá të rritej mâ e t' i vîte koha punës. Këndimet i bâni n' Edrene, e aty xûni turqishten, arabishten, greqishten, italishten e slavçen, pse e dijte qi këto giuhë i duhen, per me dashtë me i vjeftë nji ditë vendit të vet; sá mâ shum giuhë qi të dijë nieri, aq mâ teper njehet para botës. Veç edhe mâ fort se per giuhë qi xûni, e dote sulltani e e ruete per vedi, pse e shifte se do të dalë trim me të gjitha vetít.

Kúr u bâ 18 vjeç luftoi n' ushtrí të Turkut me do Aziatikë, qi adhrojshin idhujt, e i thei krejt. Per me

i a shperblye, e bâni sulltani beg, e prandej u êmnue andej e mbrapa Iskenderbej o Skanderbeg, si e thrrasim na. Qyshë njiherë, qi me trimní e me fuqí të vet pat vû n' Edrene nen vedí dy Persjan hazdapa, të cillve s' u delte kush, sulltan Murati e merrte gjithkund me vedí. Per këto punë u rrit kaq madhnija e tij para syve t' ushtarve të Turkís, sá këta s' kishin uzdajë në tjeterkend sá në tê; të thuejshë e ndigiojshin si koranin. Prandej ata zotnít tjerë, qi ishin rreth sulltanit, fílluene me kapë smirë të madhe e me mendue me i bâ vorrin atij gjysë muhamedanit, sikur e thirrshin.

N' at kohë divani i Stambollës ishte i perziem sá s' e merrte vesht gjâ, pse aty u shkote fjala do gjindve, qi s' ishin të zott as me këqyrë punen e vet, e shumherë nji këpuctár i trashë o nji hodum i terbuem kishin punët mâ të mdhajat në dorë; e merret vesht prej vedit, se si kan mujtë me i krye punët. Skanderbegu rrite gjithnji tue veshtue këto sende.

Ishte thanë qi t' u piqte aj atëherë në do priften të kshtenë, të cillt e ngulne mâ teper në fé të të Parve. Idhnimi, qi Osmanllít kishin vû nen kambë vendin e tij, i derptote zêmren: n' at Krue arit, kû kishin sundue të Parët e tij me aq ambelcim, rrijshin atbotë gjindja tue gjimue nen Janiçerë!

Skanderbegu e dijte mirë se prej së gergamesh s'mujte kush me e pasë të giatë te padishahi; mandej mendote edhe, qi me bâ me i qillue rreziku e me thye ndonji gjymtyrë, o mos me mujtë prej çfardo arsyejet tjeter me sherbye mâ, pûna e tij ishte e harrueme, e veç nji helm mujtte me i pritë vedit (n' ato kohë u shifte shumherë se kështû mbarojshin nierzt mâ të vjefshmit, qi i rrijshin per krah mbretit). Me gjith këta Skanderbegu

doli në luftë kundra despotit të Serbís, Gjergj Brankovićit, si i a lypte kamba, por edhe pá pritesë, pse aj Slavët nuk i dote e pse edhe ky despot ishte me dy faqe, mâ i zí se nji mâ i keqí kecan i mbretit.

N' at kohë desht fati me i falë Kshtênimit nji luftár tjeter, Gjon Hunyadin, qi leu në tokë të Maxharrís. Ky nisi luften me sulltan Muratin pá i u trembë syní aspak prej fuqís së tij, e luftoi aq trimnisht, sá u bâ me të vertetë mproja e kshtenimit, sikurse me arsye e thirri Papa. Hunyadi ndihet ndonji herë nder kangë i êmnuem edhe Janko, permendet si nji burrë, qi ká mbytë mâ shum Turq se kurrkush. Nji djalë i rí por burrë per'imend, të cillit i thojshin Vladislá, u bâ rregji i Maxharrís në 1440 e n' at vjetë krisi me Turk nji luftë, qi ngiati trí vjetë. Në ket luftë Serbija u lirue krejt prej Turqish, e të Kshtenët mbrrijtne deri në zêmer të Bullgarís. Skanderbegu në buzë të lumit të Savës e pau se njatëherë ishte koha mâ e mira me i dalë doret Turkut, të cillit i kishte marrë mëní të madhe, pse i kishte rá me e njoftë mirë. Per ket punë u bâ bashkë me të birin e të vëllát, Hamzin, mori 300 djelm Shqyptarë të zgiedhun me vedí, xori perdhuní nji berat prej Reis Efendís, e me mâ të madhin shpejtim i grahi kalit e kapi Dibren. Kjo punë ndolli në 1443.

Kúr mbrrijti Skanderbegu në Shqypní, gjithkush e priti me nji gëzim të madh e të gjithve jau ndieu zêmra se aj burrë me njatë pakicë nierzish do të lirote prej Turkut vendin t' onë. Kurrkush s' pat nevojë m' u thirrë, pse gjithkush ngau prej vedit nen hije t' atij të Pari, qi vite me pshtue vedin edhe né.

Me shum dobí shtíni në dorë Kruen me gjith Turq, qi ishin mbrendë per roje; e atëherë me zâ të

naltë u diftoi Shqyptarve se ishte i kshtenë i vertetë, e me zêmer të frytë i thirri me e marrë mbrapa per me qitë të huejët jashta votret t' onë. Të gjith të Parët u lidhne me dekë me tê, Moiz Golêmi mâ i pari; e jo veç t' onët, por edhe disá zotní slavë u bashkuene me Skanderbegun e u bâne Shqyptarë besnikë, pse u pá qi vetun ky mujtte me i pritë hovin Turkut.

Me'iherë i u dha Dibra e siperme e Dibra e poshtme në dorë me gjithshka kishte, e 1200 ushtarë kalorsë e kambsorë u mblodhne shpejt nder né nen urdhen t' atij Prisi, qi do të na zbardhte faqen pergjithmonë. Por, per me e lidhë punen mirë, due me thanë per me temelue pushtedin e vet si mbas ligjës, mblodhi Skanderbegu në Lesh të gjith Parin e vendit, e aty çilne kuvend njikëta zotní: Arianit Topija, despoti i ânës së detit në Shqypní të mjesme; Gjergj e Gjoko Balša; Kolë Dukagjini e Pali; Gjin Muzaka; Lekë Zakarija, zotnija i Dêjës; Pjeter Spani, duka i Drishtit; Lukë Dushmani i Pultit, e n' e mbramë sunduesat, qi kishte Venediku në Shkoder, në Durrsë e në Lesh mbrendë. Këta të Parë dane n' at mbledhje qi të gjith shka flasin shqyp, çfardo vëllaznije qi të jenë, do të lidhen bashkë per me bâ të gjith nji fis të vetun, qi gjithkushi të mbajë kamben e vet, por të njofin si të Parin e të gjithve mbarë Gjergjin, qi kishte këthye në vend të të Parvet; qi ky do t' urdhnote, pá i mbajtë kush doren, nder të gjitha ato punë, qi ligja e e mira e dheut lypin, e qi vullndesa e tij do të bâhej mbas asaj të Zotit. Shifet prá se në ket kuvend temelueme na vedin, tue u bâ edhe nji herë nji kómb i lir e i lidhun si duhet, nen nji të Pár o Princ.

Palci i Shqypnís, si me thanë, ishin atëherë Di-

branët, pse me ta u bashkuene edhe Bullgarët, qi gjindeshin në Diber të siperme, e vëllaznija e Lures, qi gjithmonë ká kênë në vedi. Veç Gjergj Kastrioti pat ndimë edhe prej Gegve tjerë, e sidomos prej Dukagjinve, të cillt thonë se kan njye së parit gjurdin per me i mbajtë zín Skanderbegut.

Sulltani, si âsht e dijtun, nuk dote me e lânë Gjergjin ashtu të lír, sado qi ky i çoi aso vjetet nji dhanti 6000 dukatash, e s' lypte tjeter veç mos me i ngá Shqypnín e me e lânë në vedi at vend burrash, qi s' munden me i u shtrue kujë. Per ket arsye vetun qiti prej Dibret Turqit, qi kishin xânë vendet mâ të fuqishmet e qi u munduene mjaft me qindrue. T' onët muerne edhe qytetin e fortë të Svetigradit, e liruene krejt Shqypnín prej Osmanllivet.

Skanderbegu kishte mâ teper se Turku edhe njatë, se njifte vendin e vet pllambë per pllambë. Atij s'i pshtote shkrep as gúr, të thuejshë, pá dijtë; e Turqit do të vijshin kah t' i dukej mâ mirë, por nuk jau dijshin skutave t' ona, as Shqyptarë trathtarë nuk gjêjshin qi me u prî e me jau kallxue. Sido qi t' ishte, na fitojshim gjithkmonë, e âsht nji nderim i madh per né, se nder të gjitha ndolljet shifet qi, kúr kena pasë bashkim, s' na ká dalë kurrkush pertej.

Skanderbegu nuk kishte shum ushtarë, e Osmanllít vijshin e na mblojshin si mizat: por t' onët msyjshin si luâj, pse xêjshin vendet mâ të mirat e sidomos pse, si trima qi ishin, dojshin me derdhë gjakun mâ parë se me bierrë lirín e vet e me rá në dorë të huej. Shumica e ushtarve s' çon randsí aq në luftë, sá arsyeja pse âsht tue u bâ lufta. Njimend luftohet edhe per pare, sikur i kena pá të Parët t' onë sá herë nen rrogë të

të huejve; por, per me pshtue vedin e fëmit e vet terbohet nieri, si Shqyptarët atëherë. Kúr bertítte Skanderbegu me at zâ të mndershem qi kishte: „Bini, djelmoça, se Zoti na ep të mbaren!“ të gjith msyjshin n' Osmanlli si rrfeja, pá shikjue njeni tjetrin, e kurrkush s' këthete shpinen me ikë.

Trimnít e Skanderbegut i prekne zêmren Papës Eugjenit IV, i cilli u mundue me bâ bashkë të gjith të të Parët e Kshtenimit per me i thye hovin sulltanit. I pari i këtij bashkimi do t' ishte mbreti i Maxharrís Vladislau me Hunyadin e vet, qi kena permendë; e puna e Skanderbegut do t' ishte me u dhânë të mbramen të shtyme Osmanllive, me ata ushtarë, qi do të bite per ndimë. Por të kshtenët s' ishte thânë m' u bâ bashkë. Italjanët e Gjenovës i dhane pare Turkut, e kështû mujti me thye ne e mbram Maxharrët në Varn, kû mbet edhe mbreti Vladislau, pá mujtë me i a mbrrijtë Skanderbegu. Ky kje nisë me ushtrí t' onë, por i duhej me dalë neper Serbí, e kjo i xûni udhen me at Brankovićin, qi mâ i pari i solli shpinen Kshtenimit. Kúr i shkoi në vesh s' dij se si Kastriotit, qi shokët e tij ishin shkrî në Varn, u idhnue njikaq permbí Serbí, qi e kishte ndalë, sá i rá prés si i terbuem, e, mbasi bâni trok ato âna, këthei kah shpija.

Mbas këtij fitimi kujtoi sulltani se Skanderbegu ká me ulë kryet e me i u shtrue. Në ket uzdajë i shkroi nji leter, tue e thirrë në ndigiesë, por Kastrioti i u pergjegj eger, e prej atij shkrimi e pau padishahi se luâni i Shqypnís nuk dijte me ulë kryet; Skanderbegu e dijte në tjetren ânë mirë se, gjithsesi t' i zotnohej Stambolla, ato fjalë mbetshin vetun në leter, e prandej lufta u nis prap.

Mâ parë msyni Shqypnín kah Ohri me njí ushtrí të madhe njífarë Firuz pashet; por Skanderbegu me të vetët i a grini të gjith. Mandej erdh nji Mustaf pashë, e edhe këtê e nisi per së mbrapshtit si të parin.

Sado tinzë qi u nisshin Turqit, sado udhë të mshehtë qi merrshin per me xânë Shqyptarët befas, Skanderbegu u merrte vesht njatëherë e i sulmote si rrfeja; pse aj kishte të vetët në besë, qi, sado me u pasë dhanë, s' i bâjshin shteg anmikut, por me zjarm, qi ndezshin nder male të nalta, jau diftojshin shokve me të shpejtë t' ardhunit e tyne. Kúr shifshin Turqit se Kastriotin e kishin perpara, gjith ushtrija e tyne fillote m' u frigue.

Skanderbegu i shkretë nuk pat pûnë vetem me Turq, por edhe me Venedik i u desht me bâ luftë. Afer Zhabjakut u ndeshne dy ushtrít e shum gjak u derdh; veç kalorija e veshun në hekur, qi âna e jonë kishte atëherë, shperthei e mujti menjiherë at ushtrí rrogtare, qi qiti Venediku. Mandej u bâ nji pagjë e mirë, e Skanderbegu s' drote mâ per vende të veta në ket ânë.

Kurrkush s' ká lumní të plotë në ket tokë. Skanderbegut i shkuene sá punë mbarë, por i rane edhe do, qi i a ganduene zêmren. I biri i të vëllát, Hamzi, ishte nieri i ngutshem e i pertrini prandej shum idhnime. Aj s' dijte shpesh se shka bâte e as nierzt e vet s' e merrshin vesht pûnen e tij; veç me gjith këta e ndigiojshin e i rrijshin në besë; pse, mos me i a pasë mbajtë ndo 'i herë krahin, e sidomos mos me i pasë ndêjë nder ato kohë Mois Golemi per ânë, aj s' kishte mujtë m' u mbajtë.

Doli vjeta 1449. Sulltan Murati vite tue u ajë në madhní të selís së vet, e nji ditë thrret afer vedit të

gjith pashallarët per me i shá, e u thotë: „Gjith bota m' âsht shtrue, ushtrít mâ të fuqishmet s' kan mujtë me e qitë me mue, e, shka don me thânë qi ata nierz malesh, nji grusht Shqyptarë, nuk nepen endè? Po e shof se s' bân pá shkue vetë kundra tyne." Me të shpejtë mblodh nji ushtrí 150.000 vetësh, e bâni bé qi me të do të zhbite né të gjith pá dhimbë. Gjith Kshtenimi u tremb. Hunyadit të shkretë i ishte dhânë e mbrapshta; në 1448 filloi prap luften me Turk në Fushë të Mullijave; por, perpara se me i a mbrrijtë ndima e Skanderbegut, ikne e e lane Vllaht, e kështû i u desht me këthye. Venediku s' u kapte as per bishtit as per krejet, e vetun republika e vogel e Raguzës, aj qytet i ndritshem, nuk na la pá na ardhë në ndimë. E kjo s' ishte punë e vogel, pse sulltani pat bâ atëherë dy topa, qi qitshin gjylet ka 400 funtësh.

Me këta topa e me at ushtrí të madhe prá erdh sulltani perpara Krues, perpara asaj çerdhes së shqypes së malit. Posë kësaj së zeze, Shqypnija kishte atëherë edhe do të këqija tjera permbrenda. Veç Skanderbegu s' pushoi kurr, e aq dijte me bâ, sá duket si prrallë per m' u kallxue. Atëherë u pá mirë kush ishte Kastrioti. Gjith ajo ushtrí me ato farë topash, e tue kênë edhe Turqit vetë trima, i u turrshin pá prâ Krues, por këthejshin gjithmonë të pergjakun permbrapa. U idhnote mâ teper Turku e si i terbuem msyte, por Shqyptarët u shterngojshin edhe mâ mirë e e thejshin mâ keqas. E prá sulltani ká pasë atëherë mâ të miren ushtrí me vedi; e, me gjith këta, i u desht me këthye pá mujtë me bâ kurrgjâ, pá marrë asnji perçik dhé, posë Svetigradit, qi u dha prej trathtijet, pse me fuqí s' pat mujtë kurr me e marrë. Padishahi kthei kahë shpija me sy të xâ-

nun e me idhnim, sá bâni bé se s' do t' a lête Kruen pá e mârrë e s' do të bâte pushim deri sá mos të shifte të mbramen zhgjetë tue u hiellë prej mâ së mbrames dorë të Shqyptarit. Të Parët t' onë pikojshin atëherë mirë në zhgjetë e askush s' i hillte si ata.

Mbasi u nis sulltani, filloi Skanderbegu m' u mundue per vend me njato pûnë, qi lypë jetesa në kohë të pagjës.

Aj pastroi e rregulloi ligjët e moçme t' onat, të cillat nuk jânë të shkrueme, veç rriedhin prej mëndyrës së jetesës s' onë, si e shofim nder vëllazni të maleve, qi me to gjykohen edhe sot.

Por âsht koha me permirsue zakonet t' ona edhe mâ mirë, e atëherë do të shofë bota se na nuk jetojm si shtâsë, e se prej tyne mund të xieren ligjët mâ të mirat.

Skanderbegu bâni posë kësaj edhe nji gjâ krejt të nevojshme, qi duhet m' u permendë: aj pajtoi, due me thanë, vëllaznít e fisit t' onë e u shtîni bashkimin e dashtnín nder vedi. Pá ket lidhje s' kishin pasë si me u qindrue Janiçerve të rrebtë. E këto sende, qi diftueme e sá të mira tjera i u desht me i krye me të shpejtë, pse në 1450 i a mbrrini prap sulltan Murati para Krues me dhetë topa të mdhaj. Me fuqí të madhe i u turr Turku këtij qyteti nji herë mbas tjetret, por gjithmonë e shtyne Shqyptarët, tue i bâ dam nieri të madh.

Mbasi Skanderbegu e thei anmikun gjithkund, ky s' kishte pasë mâ kah me i a mbajtë e i ishte dashtë me u nisë me'iherë, mos t' ishin tregtarët e Venedikut me i mbajtë me ushqime. Me gjithkëta Shqyptarët e qitne ne e mbram Turkun jashtë. At ditë msyni aq Skanderbegu nder rreshta të parë t' anmikut, sá trí herë i u

thye mbidorca e shpatës. I a filloi edhe nji shí i madh, e sulltani e pau se s' ishte tjeter, veçse me këthye mbrapa me njatë ushtrí, qi i kishte teprue.

Në 1451 diq sulltan Murati, i cilli pat zmadhue e vû per fije mbretnín sikurse e thonë anmiqt e tij. Ky ká kênë burrë i mirë e ká dijtë me sundue, ndryshej s' ishte rritë Turkija. Këtû shifet se sá i madh âsht Skanderbegu i jonë, kúr ká mujtë me i qindrue njatij sulltani, të cillit s' i ká ndêjë kush per báll. Në pasët kênë sulltan Murati trím, Skanderbegu âsht kênë trimi i trimavet!

Mbas këtyne fitimeve gadi e adhroi fisi Gjergjin t' onë; gjith bota tjeter kishte dishír me e njoftë. Prej gjithkahë i erdhne nierz të çuem per m' u pergëzue; e prej Alfonsit V, mbretit të Spanjës e të Napullit, i erdhne edhe dhantí e ushqime per luftë. Ky mbret i kshtenë pernjimend, të cillin me arsye e kan thirrë *Zêmer-miri*, mbajti Kruen nen hije të vet, tue e shikjue si vend të veçantë, e nisi prandej per dét të Shqypnís nji valí të vetin, Raimundin de Ortopha, me urdhen qi t' u delte zot me barkë të tija të Parvet t' onë. Skanderbegu e thrret Alfonsin babë nder shkrime të veta; e vetun këtê e Hunyadin i pat gjithmonë në besë.

Si ndreqi punët mâ të nevojshmet e qiti vedin n' at zâ të madh, u martue Skanderbegu per Donicen, të bín e njij Toskës së fuqishem êmnit Arianit. Dhantín mâ të miren i a bâne aso here Kastriotit të Parët t'onë vetun me këto fjalë: „Na s' kena kurrgjâ tjeter veç zêmrat t' ona, e këto po t' i falim sot krejt!"

Edhe burra tjerë kan luftue e hiekë keq, por kan mujtë sadopak mbas fitimit me pushue e me e gëzue

jeten. Skanderbegun e ngratë s'e la Osmanllija me marrë frymë, e gjith jeta i shkoi tue luftue. Porsá diq sulltan Murati, u vû në kambë të tij njaj sulltan Muhameti, qi pushtoi gadi të gjith boten. Ky ishte nieri i rrebtë pernjimend; kush e shifte me at hundë si skyfér e me do sy të zez, të hupun në rrashtë, u trëmte me të vertetë. E me këtë do të kishte tash punë Skanderbegu, pse dihej se Turqit s' i a lêjshin me kalue ato të rame, qi u pat dhanë.

Nji ushtri e madhe u nis prej sulltanit kah âna e poshtme per me i rá Krues. I prite njifarë Hamza pashet, qi ishte nji kushri tjeter i Skanderbegut; e, sado qi aj u mundue me i a dijtë Shqypnís, u thye aq keqas, sá bertiti sulltani: „Prá Arbnija do të m' i hán kryet mbretnís!"

Nji mbas nji erdhne ushtrí Turqish permbi Skanderbegun, e të gjitha u thyene; veç nji herë e xûne ngusht. At ditë vetun i u desht këtij afer Belgradit të Shqypnís me këthye, edhe i varruem, mbasi mbyti edhe dy anmiq, qi i patne dalë në pritë, e la dekun Gjergj Topín e sá burra tjerë Shqyptarë. Turku kujtoi se me at ditë Skanderbegu mbaroi; veç u gëzuene teper heret; sado qi puna e tij ishte njimend fort keq. Edhe krahi i djathtë i u thye, pse Mois Golemi u suell kah sulltani; e kështû doli vjeta 1453.

VI.

Nji të Marte, me 29 Máj 1453, në vjetë të hegjirës 831, muer sulltan Muhamet Fatihja, mbas sá gjakut, Konstantinopullin e permendun. Mbreti i mbram i këtij kyeqytetit, êmnit Konstantin, diq, e në vend të tij nguli kambë aty Turku, e bâni edhe kishët xhamija. Me pvetë si rá ky farë qytetit, gjithkush na pergjegjet, si sá herë e kemi xânë në gojë: „Të Krishtênët nuk ishin të bashkuem nder vedi, e kombet e Europës - Italjanët sidomos - mâ keq shkojshin me Grekë se me Turq; posë kësaj këta ishin ushtarë mâ të mirë e dijshin edhe si me punue".

Sulltan Muhameti derdhi gjak shum, por dijti me i dhânë pagjen vendit të vet. Ky njiti ânen e të lemit t' Azís me dhena të Balkanit, e kshtû filloi nji hohë e ré në botë t' onë. Asht vshtirë me u kuptue mbas 400 e mâ vjetësh, sá fort e pat kapë friga Krishtenimin prej Turkut: të gjith kujtojshin se ká ardhë jeta në të sosun. A kishte kênë ndonji çudë, prá, me pasë bierrë uzdajen edhe Skanderbegu e me i pasë lëshue Turkut Shqypnín t' onë me të mirë? Burri, qi âsht burrë, nuk ligshtohet kurr. Sulltani, qi dridhte dhén, e thirri me pajtue, por Kastrioti, qi s' dijte shka âsht friga, pa u topitë aspak i pergjegji, se me Osmanlli kurr pagjë s'kishte per të bâ.

Në 1454 u derdh në Krue nji ushtrí Turqish e madhe, të cillen e urdhnote Mois Golemi, qi pat dalë n' ânë të Turkut. Sadoqi anmiku kishte kësaj here prîsin e mirë, kurrgjâ s' bâni dobí, e i u desht m' u thye

edhe këtij si tjervet; aq sá do t' i falen nderës territ të natës njata, qi, tue hikë, pshtuen shndosh kryet.

Moisiu u pendue per punë qi kishte bâ, sidomos kúr pau se Turku nuk i a kishte besen as mbas trimnive, qi diftoi. Prandej me nji trimní të ré hiku e e la at ushtrí e, me litár në fyt, shkoi e i rá nder kambë Skanderbegut. Ky i a njiti doren, e çoi me shpejt, e puthi mbë báll e i dha kamben e gjân, qi kishte pasë perpara. Mbas asaj dite ndêj Golemi, deri sá diq, gjithmonë Shqyptár besnik.

Porsá kthei Moisiu nder në, shkoi e u bâ me Turk i birí i të vëllát të Skanderbegut, njaj Hamzi kryenaltë, qi sá herë kemi permendë. Ky pat mbajtë uzdajë, se mbas deket të Gjergjit do t' i jitte kamba atij e do t' u bâte i Pár në Shqypní; por, mbasi pau se Skanderbegu u martue e s' ishte gjâ asi mendimi, s' dijti mâ shka me bâ prej smiret. Asht e dijtun se sulltani e priti mirë ket të pabesë e i dha edhe nji ushtrí të madhe per me msy Krujen. Por, edhepse duelne kah Mati, Skanderbegu dijti me i shtî në rreth e lau lesh si duhet mbë ta. Hamzin e xûni gjáll e i a shperblei trathtín si e lypte, por pá e mbytë. Sulltani lau sá pare qi i lypi Skanderbegu, per me i lëshue nji farë Sangjak Begut, qi i patne xânë; por per Hamzin t' onë s' e dha asnji dysh, pse aj i njifte mirë njerzt, qi mujshin me i vjeftë.

Nji e mirë e madhe u rá Shqyptarve n' at kohë: Hunyadi thei Turkun në nji luftë afer Belgradit të Serbís, kû shkoi gjaku rrkajë, pse aty mbeten 50.000 Turq e sulltani vetë u varrue. Mbas kësaj bjerrje, qi rráll paten mâ të madhe Osmanllít, mbeten Maxharrët zotní nder dhena të veta. Veç pak ditë mbrapa i rá sulltanit m' u gëzue, pse Hunyadi diq. Kúr e muer vesht, tha:

„Njaj i Krishtenë vetem më pshtoi pá mujtë me i a lá uhán!“ Por, jo veç këtij, por as Skanderbegut s' mujti sulltani me i bâ gjâ. Askush s' u rrezigote mâ me msy Shqypnín, sadoqi edhe miku i ynë mâ i miri, Alfonsi i Napullit, pat dekë.

Në kambë të këtij krajli u vû i biri, Ferdinandi; veç parsija e Italís, të mësuem me bâ fjalë e m' u kapë me kêdo, dojshin me rrxue prej selís së Napullit. Si u shterngue Ferdinandi mendoi me lypë ndimen e mikut të vet, Skanderbegut. Turqvet s' u bâte zêmra mâ me i rá Shqypnis, e prandej Skanderbegu thirri burrat e vet nen armë. Kaq u ndigiote fjala e tij, sá menjiherë i u mblodhne 8000 vetë, e me ta duel në Raguzë e kapercei andej detit, kah Italija. Aj i a hini kësaj pûne, jo vetem per miqsí qi kishte, por edhe dishrote me bâ të njifet perjashta si lufton Shqyptari, e me i rritë nderen êmnit t' onë. Aj duel prá në Bari, e në Nocera u ndesh me Ják Piccinino-n, qi ishte nji Italjan i permendun atëherë si pris ushtrijet. Luften e fitoi vetem Skanderbegu, e ky fitim i pshtoi selín Ferdinandit. Katermí vetë mbetne dekun per tokë. Gëzimi i madh u bâ në Napull, kúr i a mbrrîni Skanderbegu, e kumbonët krisne per gjith ânë. Krajli e priti pernjimend krajlnisht.

N' at kohë kishte Roma nji Papë shum zêmermirë, Pín II; edhe ky e nderoi Skanderbegun tue e thirrë „Shpata e Krishtenimit“.

Skanderbegu ndêj edhe nji vjetë n' Italí, e aty bâni të vetat do katunde, qi thirren: Trani, Monte Gargano e San Giovanni in Rotondo. Atëherë i dha edhe fjalen Papa, qi permendme, se sá mâ shpejt do të mblidhte prej gjithkah nji ushtri e do të vîte vetë me tê në Shqypní per me i dalë zot Kryqit.

Per të gjitha këto pûnë të Parët t' onë u gëzuene sá s' âsht gojë me e diftue, e të gjithve u ngiatej me e pá edhe nji herë me sy Skanderbegun. Edhe ky s' vonoi mâ m' u nisë, e me shpejt i a mbrrîni në Krue të vet. Të gjith parsija e Shqypnís ngau me krahë hapët me i dalë para.

Sulltan Muhameti kishte ndrrue mendim. Mbasi e pau se per 19 vjetë ngjati lufta me Arbní, e Skanderbegu nuk shtihej në rreth as me të mirë as me të keq, mendoi me e merzitë tue çue mbi të ushtrí të vogla, por pá i a dá. Aj kishte arsye me kujtue se në ket mëndyrë e lodhë Kastriotin, pse, me e therë kendin pá prâ me gjylpana, e mbytë edhe mâ keq, se me i ngulë nji thikë. Por Gjergji i jonë shilin e kishte në luftë e s' kishte merzí aspak me i pritë e me grî nder gryka të Dibres pashallarët, qi vijshin nji mbas nji me e msy me ushtrí të reja. Prandej në 1461 i u desht sulltanit me pajtue me të; por ajo besë nuk ngjati as dy vjetë.

Aso kohe sulltan Muhameti muer edhe Bosnien, e mbyti edhe krajlin e mbramë qi pat, të birin e Stefan Tomasit. Per ket punë Shqypnija e pau vehten të rrethueme edhe kah âna e siperme, por me gjith këta nuk i u tut syni aspak. Mbasi pat Skanderbegu fjalen e Papës, e mbasi mirë e dijte edhe se Turku, kúr të mêrrte frymë, kishte me i u siellë prap, gjet vjekcen per me e prishë pagjen aj vetë. Nder ato ditë pat fitue luften me Turq krajli i Maxharrve, Matija, qi ishte i biri i Hunyadit; e edhe kjo punë e ndezi Skanderbegun mâ teper.

Sadoqi edhe kësaj here Shqyptarët s' paten nevojë per kurrkend e fituene vetë luften si gjithmonë, pritshin me dishír të madh t' ardhunt e Papës prej Anconet. Por

shpresa e jonë kje e kotë, pse n' at qytet i erdh Papës deka, i cilli dha shpírt, tue bekue Skanderbegun.

Tash prá erdh puna me qindrue na vetun kundra gjith fuqís së Turkut. Sulltan Muhameti nisi kundra nesh Ballaban Pashen, qi ishte nji Shqyptár i bâm Muhamedan. Ky s'e kishte harrue kurr vendin e vet, e tash s' i bâte zêmra me i vû kamben, prandej s' i mbet tjeter veçse m' u marrë vesht me Skanderbegun. Por ky s' i xête besë atyne, qi luejn bishtin mirakandas andej e këndej, e ket faqe të zezë i a plasi atij nder sy, sadoqi këso here s' kishte pernjimend faj Ballabani. Ky kje nji gabim i madh i Skanderbegut, pse, mbasi feu pashen n' at mëndyrë, u terbue krejt e luftoi n' Epir si luâ. Njimend u thye, por çë t' a bâjsh at fitim, mbasi mâ të mirët nder prisa rane në dorë të tij gjallë, Mojs Golemi mâ i pari. Shtatë kësi burrash i ropen gjallë në Stambollë, por asnjeni s' çili gojen me lypë të falun o me gjimue njiherë.

Skanderbegu u çue prej Dibret e rá në dhé të Turkut per me u marrë gjakun atyne të shkretve, e aty njimend shfrei zêmren e vet si duhet.

Prap erdh Ballaban pasha, e per së dytit u thye para Svetigradit ; por Skanderbegut i u desht me mbledhë gjith ushtrín e vet, per me mujtë me shfrye mbë tê.

Sulltani ishte kapë qit-a-qit : prap nisi Ballabanin me nji ushtrí të madhe mbi Shqypní, e kësaj here erdh puna o te deka o te mbeta. Me të xét të madh u kap lufta në Petrelë, e aty u thye jo veç Ballabani, por edhe nji farë Jakupit Shqyptár e trim mjaft. At ditë mbeten 20.000 Turq.

Sulltan Muhameti s' mujtte me e marrë vesht, si me u thye fuqija e Turkut gjithmonë në nji grumbull

gursh, tue kênë se gjithkund njeti i kishte shkue puna mbarë. Aj kapi huj të madh e bâni gati nji ushtri 240.000 vetësh, si thonë, me të cillen u nis vetë per Krue, tue u levdue se kësaj here do t' a zhbîte kryeqytetin e Shqypnís e do t' i hupte êmnin e Skanderbegut. Aj rrethoi giatë e giatë Kruen e dha urdhen qi mos t' i u dajshin deri sá mos t'i mbette gúr mbi gúr. Në ket rrezik u kshillue Skanderbegu me mikun e besueshem e të dijshem qi kishte, me Arqipeshkvín e Durrsit, êmnit Engjell, ashtû edhe me të derguemin e Venedikut, të cillit i thojshin êmnit Jozafat Barbaro. Këta dy zotní e këshilluene e me lânë nâherë Shqypnín e me shkue aj vetë në Romë per me lypë ndimë. Atëherë ishte Papë Pali II. Aty e pritne Kastriotin me nderë të madhe, i prêmtuene sá sende, i falne nji kapelë qi epej per nderim, e nji shpatë të bukur bashkë me 3000 *talíra*, por kurrgjá tjeter. Skanderbegu e pau mirë se veç prej Zotit e prej krahve të vet mund të pritte ndimë. Krajli i Maxharrís i çoi edhe nji ndimë të vogel, por të gjitha bashkë s' çojshin kandár.

Skanderbegu pshtuell 13.000 vetë. Mbasi kthei prej Romet, u suell tinzë e u rá befas mbas shpinet atyne Turqve, qi kishin rrethue Kruen. Të gjith u trêmbne, kúr e pane aty pá pritë pá kujtue: ata kishin mbajtë uzdajë se kishte tretë. Ballaban Pasha u mundue mjaft me qindrue, por s' i bâni dobí e ne e mbram e vrau nji farë Gjergj Elezit, nji Shqyptár, qi qitte e njitte. Turqt muerne fushat e Tiranës, e mbasandej u zhduken menjiherë. Sulltani pat shpejtue e kje nisë perpara kah shpija, pse e pat parapá se si do t' i delte fundi. Veç, me gjith këtë, aj s' dote me u a lânë dalë Shqyptarve, por dote me i shtrue domosdo nen vedi;

e kështû në prendverë të vj. 1466 erdh aj vetë prap me nji ushtrí të madhe kah Durrsi. Por prap muer udhen kot, pse i u desht edhe nji herë me kthye pá bâ tjeter, veçse i dogj Skanderbegut nji kështjell të vogel afer Durrsit, êmnit Corli.

Kúr kthyene Turqt në Stambollë, i pvetne shokët e vet: „ Kû i keni Shqyptarët, qi me mija do t' i xêjshi gjallë e do t' i bijshi këtû? " E ata pergjegjshin: „ Me Shqyptarë s' e qitte gjâ! "

Asnji Turk s' teproi në tokë të Shqypnís, e Turqit tashmâ nuk dojshin tjeter veçse me forcue kufijt, sá me mujtë me i dalë zot vedit kúr t' i msyte Skanderbegu: E, per me e shporrë qafet këtê, u u desht me i lá ne e mbram edhe tribut.

Këto lufta, qi Skanderbegu bâni pá prâ e me gjith fuqí, e lodhne ne e mbram at burrë. Aj duel edhe nji herë me shetitë gjith dhén e vet mbë kál, per me trimnue të Parët t' onë mos me lëshue shoqisho'in, e mos me i vû kamben njasaj toke, qi na ká rritë. Prej kësaj udhe mbrrini në Lesh i lig, me ethe në shtat, e e pau edhe mirë se po i u afrote deka, qi sá herë e kish msy nder rreziqe, pá mujtë me e trêmbë kurr. Skanderbegu ishte atëherë 64 vjetësh, e edhe së ligës dote me i qindrue perdhuni. Por, kúr e pá se i erdh e mbramja pernjimend, thirri djalin e vet Gjonin afer vedit, i dha do mësime të nevojshme, e porositi mos me hiekë kurr dorë prej Shqypnijet, me mbajtë gjithmonë uzdajë në Zotin e mos me i u shtrue kurr Sulltanit. Ne e mbram i tha qi, në kjoftë se do t'u gjindte ndonji herë në shterngicë të madhe, të shkote kah Napulli e të mundohej me i dalë zot Shqypnís së vorfen me ndimë të Venedikut e të Maxharrís, me të cillt kishim

atëherë mjaft miqsí. Mbas këtyne fjalve u rrfye, u kungue, u vojue e, pá frigë, pá gjamë, mbylli syt, e diq. Kryeprîsi, Lekë Dukagjíni, qi i ndêj te kryet deri sá diq, s' mujti me e pá at burrë-burrit të shtrîm në shtrat pá luejtë, por doli në rrugë të madhe e bertiti: „Eni o Shqyptarë, ngani o trima; sot u rrxuene kullat e Shqypnís, sot u fikme i madh e i vogel; fuqija e jonë mbaroi, ditët e mira kaluene pá uzdajë se kthejn mâ, pse hylli i jonë prendoi njetash!"

Mbas deket të Skanderbegut s' mujti njimend kurrkush me i qindrue atij kali, të cillit i pat hypë aj, sikurse edhe aj nuk dau me gisht kurrkend per ket punë; e kështu Shqypnija e jonë mbaroi krejt me at burrë, të cillit të Parët t' onë i bâne sá ditë gjâmen. Mirditasit, Malcorët, Kruetanët, Elbasanasit e të gjith erdhne tue derdhë lotë kah Lezhja. Ata ushtarë, qi bashkë me të patne dá të miren e të keqen, shprazen per të mbramen herë pushkët per të, tue e shti në dhé. Kështû prá u vorrue Gjergj Kastrioti me gjâmë e me të dihatun në kishë të Shen Kollit të Lezhës, kû i pushojn eshtnat, tue pritë diten e të njallunit. Ky rrezik i zí na gjet me 17 Kallnduer 1468.

VII.

E keqja e njenit âsht e mira e tjetrit. Deka e Skanderbegut derptoi zêmrat në Shqypní, por ngíni në gëzim Stambollen: Arbnija mbet pá krye, e Gjon Kastrioti ishte teper i rí per me vuejtë ato kohë. Repu-

blíka e Venedikut e permblodh vedin tash, e bâni gati per me forcue Shkodren e Lezhen, ashtû edhe forcoi Kruen mâ teper. Skanderbegu i kishte mendue këto punë qyshë perpara, e prandej pat lidhë besë me Venedik, qi u zotnue me u dalë zot Shqyptarve. Por kurrgjâ s' bâni dobí, pse edhe tjerë Krenë të mirë e të vjefshem diqen atëherë njani mbas tjetrit. Krueja, qi sulltanat s' mujtne kurr me e marrë, nuk kishte tashmâ si me qindrue, tue kënë se Turqit kishin xânë krejt shesḧin andej pari. Prandej Kruetanët u shternguene ditë e per ditë mâ teper, e në Qershuer të vjetës 1478 u u desht së mbramit m' u dorzue. Ata bâne me Turk qi me u a lëshue qytetin me qyshk qi t' i lêjshin të lirë me dalë e me e lânë vendin pá i ngá. Turku i u zotnue me bé per ket pûnë; veç, porsá duelne perjashta, u rá Qazim Pasha i pabesë, prisi i Osmanllive, e kështû Turqit hine në Krue. Hija e atyne 22 luftave, qi pat fitue Skanderbegu, u zhduk menjiherë.

Mbasandej i erdh redi edhe Shkodres. Sulltan Muhameti erdh vetë me nji ushtrí të madhe perpara kalás, e, kúr e pá se në çë vend ishte, tha: „Shqypja u paska bâ verevertë nji çerdhe të bindshme zogjve të vet". Shkodra mè Rozafatin e vet, si i thonë kalás, ishte nji vend i njehun nder mâ të fortët e botës. Vetem qytetasit, 1600 vetë Shqyptarë e Venedikas bashkë i̇shin tue i dalë zot vendit, e ata, qi s' ishin per luftë, i dane posë. Dy herë e msyni sulltani me e marrë me hov e per nji muej shprazi mbrendë 2534 gjyle ká 200 e deri në 1000 okësh. Por t' onët s' u tuten aspak, e flamujt e Sh. Markut e shqypet e Arbnís rrijshin gjithnji të ngrehuna n' ajrí. Sulltani e pá ne e mbram se Shqyptari nuk e ruen koken sá vendin e vet, e pra-

ndej dau me e rrethue Shkodren e me pritë deri sá t'u epte prej ûjet. Por me të shpejtë filluene me hî nder fjalë godijet, e me 26 Korrik 1479 e dha me të shkrue= me sulltani, qi po merrte prej Venedikut Shkodren, Kruen e Lezhen me besë qi mos me u bâ kurrgjâ aty= ne, qi ishin mundue me i mprojtë. Por këta t'onët pat= ne xânë mend prej Kruetanësh, e i lypne Osmanllís disá vetë peng perpara. Mandej duelne prej kalajet e muerne dhén e huej ata 600 vetë, qi patne teprue, nder të cillt ishin 150 grá; armët nuk i a hoqne askujë.

Kështû prá rá Shkodra në dorë të Turkut, e me kaq fillon e katerta kohë e gjatë, e shpesh e idhtë, në të cillen jena.

BKSH

PJESA E KATERT

Zotnimi i Osmanllís n' Arbní

I

Kúr muer Osmanllija vendet t' ona, çoi gjithkund pashallarë per me sundue n' êmen të sulltanit; e kështû erdh edhe në Shkoder nji pashë i zgiedhun prej mbretit. Turku u mundue me i a shtrue pûnët vedit, e prandej këqyri me hapë nder né zakonet e dinin e vet. Veç të Parët t' onë, e sidomos Malcorët e Mbi-Shkodres e Mirditasit, mbetne gjithmonë të krishtênë e shqyptarë. Sulltanat e dijshin, se, edhe me mujtë, s' âsht mirë me shterngue kendin per me marrë mëndyren e jetesës e të besimit të njij tjetrit; prandej s' kan kênë shterngue fort të Parët t' onë në pûnë të fés, veç âsht e dijtun se nderë të mdhaja ká pasë aj, qi âsht bâ muhamedan. Në ket mëndyrë âsht mbajtë deri sot i lír gjaku i jonë.

Në kjoftë qi ndonjiherë Turqit kan marrë neper kambë e mundue të Krishtenët, e keqja ká ardhë prej mehmurve e pashallarve, qi dojshin me shtypë e me zdeshë të Parët t' onë, edhe mâ zí se patne bâ Grekët motit.

Pse janë bâ aq shum Muhamedanë në dhé t' onë, jânë vetun dy shkajqe per t' u diftue. I pari âsht se parsija e jonë mâ e mira, sikur i biri i Skanderbegut, i Hamzit e sá zotní tjerë prej Shkodret e Durrsit sidomos duelne n' Italí e xûne vend në Napull etj., kû mandej me mija u bâne italjan, e kështu të Parët t' onë mbetne vetem e s' dijtne kah me i a mbajtë. I dyti shkajk âsht qi, si shtruen vendin mirë per vedi, çuene pashallarë e thirrne të zotët e tokve e i pvetne: „Si i keni ju këto tokë?" — „Na i kan lânë të Parët djalë mbas djalit qyshë kush-e-di se kúr", u pergjegjne t'onët. Por pasha u tha, qi kishte dalë nji ferman prej mbretit, mbas të cillit tokët e pashkrueme do të shkojshin per mirí; vetem aj, qi u bâte muhamedan, mund të xierte tapí permbi 'to. Prej këtij urdhni shum shpija në Shkoder e njetí ndrruene besimin, per me pshtue gjân; e, mbasi nuk mbetne të Krishtenë per gjith ato kishë, qi ishin, shum kishë u bâne edhe xhamija. Per mos me mshehë të drejten, na duhet me diftue se mâ të shumten Muhamedanët e të Krishtenët e Shqypnís kan shkue keq shoq me shoq, e ndonji herë edhe jânë grî njani me tjetrin; e prandej s' kemi mujtë kurr m' u bashkue. Por per nji send mund të levdohena si njana palë si tjetra, d. m. th. se si Muhamedani, si i Krishteni i kan thânë vedit shqyptár kûdo qi i ká qitë pûna perjashta, e kan luftue krah per krah si burrat, në daç me Serbí, në daç me Mal të Zí e njetí. Kështû shifet pse të Krishtenët e Shqypnís vetun e kan pasë nderen me dalë në luftë e

me marrë edhe nishana bashkë me Turq, tue kênë qi në gjith mbretnín e padishahit s' kan marrë këta me vedí n' ushtrí kurrkend posë Muhamedanve.

Duhet me diftue qi sipri Shkodret kishim na edhe nji tjeter raje të mbretit, Malazezët. Afer tyne kishin marrë Venedikasit Dalmacjen, posë republikës së vogel të Raguzës, mikneshës s' onë. Por mbas të ramit të Shqypnís në shek. XVI, fuqija e Venedikut erdh gjithnji tue u ligshtue, pse tregtija e tij ngeli faret e zotnít fílluene me prekë në kryè të gjàs. N' at kohë i u çílne tjera shtigje tregtís, e barkët nuk i shtyte era mâ kah Venedíku. Per ket punë dihet qi ky qytet i ligshtuem, s' kishte mujtë me e mbajtë aq gjatë Dalmacjen, mos të kishte pasë mbrendë njata burra, qi thirreshin „Stradiot", qi s' ishin tjeter veçse do ushtarë me dallamë të kuqe, të mbledhun në Shqypní. Na vetë s' kemi pasë prej Venedikut të mirë tjeter, veçse n' u njehët njajo qi dijshin me na bâ armë të bukra gjithfarësh.

Mbas këtyne punve, qi diftueme, mêrret vesht prej vedit se Shqyptarët, të braktísun prej gjitha ânësh, do t'u u afroshin perherë e mâ teper Turqve, qi ishin aq të fuqishem. Në tjetren ânë sulltanat, tue e dijtë se Arnauti ishte fisi mâ trimi i botës - se shembullín e kishín pasë kohen e Skanderbegut -, këqyrshin me e joshë sá mâ fort, tue marrë fëmí në Stambollë, e tue dhânë mehmurjete, rybe e timare. E kështu mbrrijtne Muhamedanët t' onë nder kambë të nalta, por edhe të fitueme me djersë e gjak; pse nen sulltana bâne këta vëllazen aq trimní të mdhaja, sá mund të krahasohen me trimní, qi patne bâ të Parët t' onë nen Leken e Madh të Maçedonís. Njimend luftuene per tjera qellíme e arsye, por, sido qi kjoftë, trimnín e Shqyptarit s' mund t' a mo-

hojë kush, e na kena pse levdohena, mbasi gjaku i jonë shkoi rrkajë ânë-e-kand botës.

Sulltan Sulejman Elkanuni, njaj, qi muer Ofen-Pestin e Maxharris e Belgradin e Serbis, i dote Shqyptarët me gjith zêmer, e i merrte gjithkund në luftë. Shqypnija aso here fillote në Tivár e delte kah Elbasani e deri te Himarjotët. Ky sulltan e dau nder 5 sanxhaqe, qi jânë: Vlona, Elbasani, Ohri (me të cillin shkote Durrsi e Kruja), Dukagjini e Shkodra. Në se të cillin sanxhak vûni të Pár ka nji beg shqyptár, tue kênë se të Parët t' onë nuk durojshin të huej. Sulltanat mâ t' urtët e kuptuene ket punë, e gjithkund njeti çojshin kêdo, pá këqyrë çë kombit ishte, mjesá nder né i duhej me çue gjithmonë njerz fisi s' onë.

Në sanxhak të Shkodres ishte i Pár nji farë Mehmet Begut, qi ishte i biri i njij luftari të sulltan Sulejmanit të Madh. Shkodra ishte e dame atëherë nder 6 kazá, due me thânë: Mali i Zi, Tivari, Ulqini, Shkodra vetë, Podgorica e Plava. Mbarë sanxhaku kishte 8 qytete, 288 katunde me 14.000 shpí e qitte 35.499 ushtarë, nder të cillt 3650 vetë ishin t' armatisun me pushkë të mira. Kjo âsht nji shumicë qi mos me t' a marrë mendja, mbasi Shqyptarët kjene damtue aq fort nder të gjith' ato lufta, qi patne gjithkah me sulltana, sidomos prej vjetës 1479 deri 1567. Shkodra vetem qitte 10.000 ushtarë prej 3544 tymesh, nder të cillat 1200 ishin katolike. Kishte gjithmbarë 22 katunde katolike, e shumta në Zadrimë. Qyteti vetë kishte 400 shpija në 1573, e qitte 1000 ushtarë, nder të cillt dy të treta ishin katolikë. Duket se vendi atëherë s' âsht kênë keq, pse shofim se shum mullîj pûnojshin në Buenë e shum lundra rrihshin liqênin.

Kazaja e Podgoricës âsht kênë e shumta Serbë, ase mâ mirë me thânë i perkitte fés ortodokse. Andej

Fig. 4. Sinan Pashë Shqyptari

gjindeshin, por, edhe burrat e Maleve të Mdhá, qi atë-herë nuk bâheshin mâ teper se 500 shpí me 1500 ush-

tarë. Mâ të permendunit nder 'ta ishin Kelmendi, Rashi, Hoti, Kastrati e Gruda. Kështu gjindej Shqypnija në vjetë 1567, kúr sulltan Selimi filloi me sundue. Atëherë shumica ishte katolike, por kishte edhe shum ortodoks.

Në 1567 e deri në 1591 nuk e turbulloi gjâ pagjen nder âna t' ona. Por mbreti i Austris me Papen e Romës filluene me i luejtë do gurë per me mujtë me qitë Krishtenimin në dritë. E, mbasi edhe pashallarët, qi ishin në kufi të Turkis, shkojshin keq me të Krishtenë, nuk vonoi me u çilë nji luftë e madhe nen urdhen të Sinan Pashës.

Ky pashë i permendun kje gjakut t' onë, e pat lé në 1516 afer Shkodret. Aj u harlis aq me vrap, sá, kúr duel së parit në luftë, s' kje mâ se 15 vjeç. Me të shpejtë mbrrijti nder zyre mâ të mdhajat, e mori Arabín, plaçkiti Tanuzin e luftoi me Persí. Gjashtë herë kje sadriazem, e nder gjithsá lufta, qi krisne mbas 1591, doli gjithmonë burrnisht vetë si pris. Ndonjiherë edhe u mujt, sikur i qilloi me Siebenbürgas per shembull; por, me e thye krejt at ushtár të regjun, s'u gjet kush; veç deka, qi me 3 Prill 1596 er-lh e e mori. Aj diq 80 vjeç, e la gjysë miljonit rrushpe e 50 arkë gurë të kushtueshem. Edhe fëtyren e tij e kena gjetë, e athtû po e qesim në ket liber.

Këto lufta, qi permendme, ngiatne 15 vjetë; e, sado qi të Parët t' onë kjenë çue në kambë per me marrë parín në vedi, si në kohë të Skanderbegut, Osmanllija fitoi në 1606, e pûnët mbetne si perpara. Veç atëherë shtruene këta vendin, tue lá lesh si duhet mbi né, qi u çueme mbi pashallarë kúr sulltanat kishin fuqí mjaft per me i mbajtë.

II.

Kúr diq sulltan Sulejmani i Madh, filloi Turkija m' e pá se pûnët nuk ishin tue i shkue aq mbarë si perpara. Sulltanat e parë dijtne me urdhnue, e tymi u shkoi ndrejt: ashtû edhe sadriazemat ishin të mirë atëherë. Por mbasandej filluene me ardhë do mbreten të butë, e rreth tyne u bâ njí ortë të mdhajsh, qi s' kqyrshin tjeter veçse me hanger, me pí e m' u kalbë pá pûnë nen hije të sulltanit. Kúr dojshin o i duhej me pûnue ndonji send, lypshin nji pashallek perjashta; e, porsá mbrrijshin n' at vend të shkretë, lëshohej se i cílli në gjâ, tue zdeshë dhén. Nder ta kishte arsye aj, qi t' i nepte me hanger mâ teper. Si mujtte me kênë kush kondend, mbasi ne e nesre nji kecan i pashës mujtte me të grabitë me gjâ e shka ké ? Fjala e tij mjaftote edhe me të shtî mbrendë e me të tretë çilcat, pá të dijtë as shpija se kû jé; e jo veç të kshtenin por edhe muhamedanin. Me bâ me t' u pasë zhgarkue kush, se ké folë keq per pashen, të kan kapë rrozga e bjezga, si thohet, e të kan fikë pergjithmonë, në paç kênë ndopak i mbajm sidomos; o edhe të kan shkurtue kryet pá të ndie aspak, e pá dijtë kush se per shka.

Per këto arsye e pane të Parët t' onë, sado qi e shumta kje bâ muhamedanë, se këto ngatrrime të Stambollës ishin tue na marrë në qafë, e se aj sundim i ndytë qi perdorshin pashallarët nder né, s' ishte mâ per t' u durue. Gjithkush s' mujtte me shkue në Stambollë, e gjithkush nuk kishte lé në hyll per me u bâ i madh. Prandej në 1592 Shqyptarve t' onë u erdh shpirti në

fyt, e qitne jashtë si qênin nji pashë anadollak, qi thirrej Pasvan Ogli. Mbreti u shterngue e atëherë e pau se me né s' ishte tjeter, veçse me na çue pashallarë gjakut t' onë.

Nuk duhet me harrue se nder këto kohë kishim edhe Malazezët mbi shpinë të cillt, kúr i a gjêjshin rasen, na biejshin pá na bâ zâ aspak. Posë kësaj, pashallarët e Shkodres na çilne luftë me Malcorë t' onë. Kelmendët sidomos nuk e lshuene vedin e luftuene si burrat me ushtrí të Turkut, per me e mbajtë vedin në liri, si ishin mësue. E jo veç me Turk, por edhe me Malazezë kan luftue burrnisht ata Malcorë të rrebtë.

Me pasë per të ndie do sende, qi kan shkrue Malazezët, duket se Turqit e Malcorët i kan thye gjithmonë ata; e, tue kênë nji grusht nierz, kan mbytë Shqyptarë me miljona. Por, per mos me shkue gjatë, âsht mjaft qi të thona se këto jânë prralla të bukra, si u ká dishrue zêmra. Prá, si thame, fuqija e Turkut vite gjithnji tue rá; e në 1683 deri në 1699 Austriarkët, Tedeshkët e Maxharrët bashkë i dhane shkas të madh Turkis. Atëherë bori kjo gjith Maxharrin, e mbreti i Austris i vûni perpara Osmanllit e i ndoq deri në Prishtinë, e pat edhe menden me na lirue edhe né prej tyne. Por punës s' i kishte ardhë endè e vetja, e na mbetme prap nen Turq; veç nji të mirë tjeter na prûni kjo luftë: e kje qi Serbët e Pejës e të Kosovës duelne e lane vendin. Posë kësaj mund të njehim nder ato kohë edhe nji nderë, qi fitoi nji i gjakut t'onë, êmnit Sulejman, i cilli në 1688 dogj Cetinen.

Thonë, qi, kúr don Zoti me i marrë kuej gjânë, çon e i mêrr mê't mâ parë. Turqit në Stambollë, pá mendue si do t' u delte fundi, kqyrshin tinzisht me na

i a dal. Kësaj vëllazníje t' i falna nderës qi Malazezët na kan drashtë gjithmonë; e prej kësaj vëllazníje shofim mirë si bâhet i Kshtêni me Muhamedanë bashkë, per me i qindrue njij anmikut të huej, qi na msyn. Per me mbarue lavdín e kësaj vëllazníje, po thona vetun, se, kû ká rá Mirdita, âsht fitue lufta; e Turku e ká pá ket gjâ mirë, si duket në madhní, qi u kan dhânë të Parvet të tynve.

Mos t' i duket kuej, se, pse po madhnojm na Mirditen, po voglojm Kelmendin, Triepshin, Kastratin e Malcorët tjerë: të gjith kan diftue trimní sá s' ká mâ kû shkon, sidomos në Mal të Zí, e vetë pûna na díftoi, se, kúr kena pasë bashkimín e ndigiesen e të Parit (shka mâ teper ká pasë Mirdita), askush s' ká pasë shka me na bâ.

Tash po na duhet me këthye prap në thalbín e Shqypnís, në Shkoder, due me thânë per me diftue të ndollunat e shpís trimneshë të Bushatlive, qi deri vonë kan urdhnue vendín si mbreten, e veç êmni u ká mbungue.

Shumherë e kena pá se të Parët t' onë, sado qi shum u bâne muhamedanë, nuk dojshin tjeter valí, qi mos t' ishte gjakut t' onë; e Shkodra ishte në ket dishír mâ e ndezun se çdo vend tjeter. S' dihet se qyshë kúr ká fillue me shndritë per burrní e madhní shpíja e Bushatlive; veç e dijm, se, sá kan kënë nder né Venedikasit, e kan nderue gjithmonë ket derë të moçme. Me shkue mbas do kangve t' ona e mbas fjalve të të moçemsh, duket se kjo shpí âsht prej Gojanit të Mirditës, e prej andej kan dalë në Bushat, prej të cillit kan marrë êmnin; pse, mbasi janë bâ muhamedanë, s' kan mujtë me ndêjë mâ nder ato âna. Të jenë si të jenë,

shtî të keqen né Shqyptarve nder vedi, due me thanë Muhamedanve me të Kshtênë. Prandej shofim edhe se në 1737 e keqja na u pertri, pse Kelmendët e Malcorët tjerë çuene edhe nji herë krye si luâj të trazuem. Mbasi u mujtne me hjeksí, shum aso shpijash trimnesha u zhgulne prej vendit e dolne në Slavoní e njeti, kû gjeti i tyne rrnon edhe sot. Posë këtyne, i u shkoqne fisit t' onë edhe sá tjerë, qi tuba-tuba u shperdane nder dhena të hueja, per me pshtue prej fituesit, qi kqyrte me i ndrydhë. E per ket arsye kena edhe sot në Dalmacje sidomos shum vëllazen, qi tash nja 140 vjetë kan lânë dhén t' onë, tue derdhë lotë. Sunduesi i atëhershem i Venedikut, qi thirrej Erizzo, u lshoi t' onve katundin *San Giorgio* afer Zaret, e aty gjinden edhe sot, tue folë giuhen t' onë.

Edhe vëllaznit t' onë kah Mirdita qindruene nder këto lufta me trimní të madhe. Mirditsit jânë prej vëllaznís së Dukagjinit ; e mbas deket të Skanderbegut jânë mbajtë gjithmonë të lirë në vedi nder këto male, tue u ndigiue vetun Kapidanave të vet. I pari i tyne mâ i permenduni kje Gjon Marku. Ky i Kshtênë e Shqyptár si duhet, ká shkue gjithmonë mirë me vëllaznit t' onë Muhamedanët e me ta ká rá si burri i dheut nder të gjitha luftat, kû ká hanger plumb Mali i Zí. I biri i Gjon Markut kje Prêkë Leka, dekë në 1781 prej do varrve, qi pat marrë në luftë. Lleshi i Zí kje vëllau i tij. Veç kjo shpí trimneshë nuk u shtue fort, pse u pat hî ndermjet gjaksija. Sot Prênkë Bibë Doda urdhnon si Pashë.

Per mos me shkue gjatë, po e kpusim me kaq ; pse, me dashtë me shkrue trimnít e asaj vëllaznije së fortë, qi âsht nji nder shtyllat e Shqypnis, nuk dij kúr

vet me dá të keqen e gjaksín, qi kishte hi nder do dyerë të Shkodres, ashtû edhe me shtí n' amë Ulqinin, qi s' kqyrte tjeter veçse me plaçkitë. Atëherë i u shtrue këtij jo veç âna e jonë me Dukagjin mbarë deri në Lesh, por edhe Tirana, Elbasani e vendet tjera të Gegnís, kû ky burrë urdhnoi sí i a preu mendja vedít, pá lânë Stambollen me i u perzie nder pûnë të Shqypnís.

Jânë 121 vjetë që se Karà Mahmud Pasha, i biri i Mehmetit, u bâ mirimiran e urdhnoi sangjakun e Shkodres, qi i la i ati, e qi aj e shtoi mâ teper, pse mori gjith Shqypnín e siperme. Aj u prû gjithmonë burrnisht mbas gjurmve të t' et. N' atë kohë pashallarët e mdhaj t' Arbnís ishin të gjith shqyptarë, sikur Alì Pashë Tepelena i Janinës, qi mandej tash po e xâmë në gojë, e Ahmet Pasha i Ohrit. Këta tre pashallarët mâ të permendunit u muerne vesht shoq me shoq e bâne fjalë per me lirue Shqypnín prej Osmanllís, e me e bâ shtet në vedi. E këto nuk ishin uzdajë kote, pse ata tre i drote gjithkush. Qi Karà Mahmut Pasha s' drote kend, shifet prej kësaj, se aj i a filloi me i rá valís së Bosnies e i mori Podgoricen e Shpûzen (të cillat, per fat të zi, na u hoqne tash).

Erdh kundra tij Gazi Hasan Pasha, por i u desht me vû thêmbrat kah pat vû gishtat. Aj s' çate aspak kryet per Venedikas, per Malazezë, per Ibrahim Pashen e Bosnies, as per kurrkend. Do pashallarë, sikur Ahmet Pasha i Dervendit, qi i doli para në Pejë, e mandej edhe Begu i Elbasanit, u munduene me i qindrue ; por të parin e prishi krejt, e të dytin e shtroi nen vedi.

Trathtarë ká gjithkund, e ashtû edhe në Shkoder u gjetne. Prej këndej e gergane Karà Mahmutin te mbreti, e i thane se ishte bâ në Shkoder nji ortë, qi s' e dote

i vertetë âsht veç qi ky bark rriedhë prej París së Dukagjinit, qi janë permendë aq në kohë të Skanderbegut. Shum shpija të mira shkodrane qindrojn qyshë atëherë.

Shkodra ishte bâ muhamedane mbas sulltan Muhametit. Sikurse në çdo vend tregtije, kû s' don me lânë njeni me qitë krah tjetrin, ashtû edhe në qytet të Shkodres u kap nji mni e madhe ndermjet bajrakve Tabak e Terzí. Këta u vritshin shoq me shoq pá i a dá, e pasha rrite e qeshte, tue pritë me marrë paret e gjaqeve. Ne e mbram Hasan Asllan Shoshi, qi ishte i Pár në Tabak, e pau marrín e dy palve, qi ishin tue u grî per me mbajtë mehmurët, të cillt s' dojshin tjeter. Aj çohet prá burrnisht e shkon te miku i vet, Alija i Terzís, per me pajtue. Atëherë këta u muerne vesht bashkë e rane të dy në nji fjalë, qi e mira e vendit do t' ishte me qitë të huejët perjashta. Menduene se të Kshtênët, qi po vijshin perditë tue u pakue, nuk do të lakmojshin me urdhnue vetë, pse Muhamedanët ishin të Parët e vendit në gjitha mëndyrët. E ashtu njimend të Kshtênve u erdh mirë, kúr vëllaznit t' onë Muhamedanët e mbytne at pashë.

Nder këto të perzieme erdh Mehmet Bushatlija në Shkoder, e këtij i u lidhne si njij prisit si Muhamedanët, si të Kshtênët e qytetit, ashtû edhe Malcorët e Mirditasit, kúr mbreti çoi nder né nji pashë turk, per me xânë ata, qi kishin mbytë at tjetrin. Pasha i rí ishte kênë tucë per së tepermit, e aq i hini friga e Shqyptarve per do lojë qi këta i bâne, sá u ndry në shpí e s' doli perjashta, veçse kúr e thirrne prap në Stambollë. Atje ky i mbushi menden mbretit, se per Shkodranë s' ishte tjeter, veçse me i lânë të Pár Mehmet Bushatlín. Si e bâni sulltani pashë, filloi ky me gjith fuqín e

veziri i Rumelís s' i a pelqei, pse ata të shkretë i mori në qafë kot e në bukë të vet, të thuejshë, mbasi ndali edhe ato të faluna, qi i dhane. Por aj e late vedin gjithmonë, tue i vû faj Malazezve, se kishin ngatrrue lâshin e se nuk ishin mâ të mirë per Vukasovićin se pasha i Shkodres. Kjo pûnë e goditi Karà Mahmutin prap me mbretin; e, mbasi u menduene e u shmenduene në Stambollë per nja disá kohë, bâne në fund Mahmutin vezir, e e njoftne per mâ të madhin e Shqypnís. Veziri i Shkodres doli mandej burrnisht, bashkë me Malcorët t' onë e me Mirditas, me i ndimue Turkut në luftë qi pat me Miskov e me Austrí. Por, mbasi Stambolla s' kishte pare, e mbasi Janiçerët, qi patne dridhë motit gjithkendin, kjene bâ tash aq të ligj, sá ikshin pá krisë pushka mirë, Shqyptarët s' patne shka me bâ n' at luftë..

Nji faj të vetun kishte Karà Mahmuti, qi mytte sá herë nierz per kurrgjâsend; e, mbasi u prishte per ket pûnë me Malcorë e me Mirditas, msyte edhe Malin e Zí, pa mendue se Shqyptarët e maleve, per me i ruejtë Ikuren vedit, do të pajtojshin me këtë. Per ket arsye ndeshi sá herë më thue, por me gjith këtë kje nji burrë, qi ká lânë zâ të madh per trimní.

Kúr sot 105 vjetë u çue Franca kundra mbretit të vet, Luigjit XVI, shum zotní françezë ikne prej revolucjonit e duelne nder dhena të hueja. Nji nder këta t' ikun o emigranta, nji kont i pasun, erdh te Karà Mahmuti per me u lutë t' i epte parin e Malit të Zí; por, mbasi Turkija ishte atëherë mirë me Francë, per mos me i u prishë kësaj, mbet kjo pûnë fjetë.

Prap filluene në Srambollë m'u ndie do fjalë permbi Karà Mahmutin, e ne e mbram dane me çue per me e prishë e me hiekë at rrezik qafet, pse ky ishte

at pashë. Mbasi Mahmutit me dy shokët e vet pat fillue me i u ndie duhma gjithkund, doli nji urdhen prej Stambollet, se Karà Mahmuti i Shkodres, Alì Tepelena i Janinës e Ahmet Pasha i Ohrit ishin të rrxuem prej kambet. Per me e çue në vend ket urdhen, u nis kundra këtyne tre serasqeri Abdì Pasha me nji ushtri të madhe. Por Stambollës i u desht me e pá me vrap se me Mahmutin s' qitej gjâ në krye me të keq, e mendoi mâ mirë me e falë me gjith dy miqt e vet.

Në 1787 krisi lufta ndermjet Turkís e Austrís, e cilla kishte atëherë per mbret Zefin II. Karà Mahmutin e thirri sulltani me i dalë zot, edhe ky i shkoi me nji ushtri shqyptare; por, çë dobí, se anmiqt e tij e keqne prap me mbretin, tue e paditë per të pabesë; e pûna kje kështû :

Mbreti i Austrís kishte menden me bâ Shqypnín krejt në vedi, e me i dhânë parín Karà Mahmutit t' onë. Per ket qellim nisi per Shkoder, me nji tubë gjind t' armatisun, nji kapidan êmnit Vukasovíč, i cilli mori udhen e Malit të Zí per me ardhë nder né. Karà Mahmuti i kishte bâ fjalët me të vertetë per kështû; por, kúr e pá se anmiqt e tij, Malazezët, i shitne miqsí të madhe atij kapidanit, i ndrroi menjiherë mendja, e dresht se po don veç me e rrêjtë. Me gjith këtê e priti mirë, e i a ndali edhe dhantín, qi i kishte prû, veçse i kishte hi në trû, se aj don vetun me e shti në kurthë, në vend qi me e bâ të Pár në Shqypní. Mahmuti u ndez kaq fort në vedi, sá ne e mbram i u mbush mendja e e mbyti me gjith nierz, qi pat pasë mbrapa. Krenat e tyne i a çoi vezirit të Rumelís, i cilli grite mâ teper, qi Mahmuti i kishte siellë shpinen mbretit.

Karà Mahmuti s' e bâni të mirë ket punë. e as

mbasi pashallarët e atjeshem pûnojshin si të fryte era,. Ibrahimi xori jo veç sanxhakun e Shkodres, por u êmnue edhe Rumeli Bejlerbej. Nipit të tij i dhane sanxhakín e Elbasanit.

Ibrahim Pasha kje nieri i pa-tamth e bâmirsë, por edhe fanatik. Aj i vjefti mbretit sidomos nder disá rasa e doli në zâ pse shtroi Malín e Zí.

Mbasi diq Ibrahimi, u bâ pashë në Shkoder i nipi, Mustafaja. Ky dijti me e mbajtë Mirditen gjithmonë prej vedit e me urdhnue, sado qi edhe do gabime i bâni. Në kohë të tij Muhamedanët e Shkodres jânë dashtë me të Kshtenë si mos kurr perpara, e vonë na kan hî gergasat e mdhaja. Nen Mustafâ Pashen u permend sidomos Mirdita, kúr çoi krye Greku. Shqyptarët bâne atëherë trimní të mdhá e msyne në luftë si me kênë nji nieri i vetun. Nji Shqyptár në zâ, qi u rrêjt me mbajtë ânen e Grekvet, Mark Bocari i shkretë, desht me mbytë Mustafâ Pashen t' onë n' ushtrí të Karpenicës; e, tue e kerkue, rá pá e dijtë nder thoj të vëllaut të Prenkë Markut, të njatij Lleshit të Zí, qi kje aq i permendun, e aty gjet deken.

III.

Erdhme nder njato kohë, në të cillat na Shqyptarët e patme në dorë t' onë fatin e Turkís. Njimend s' na la ora me bâ si deshtme vetë, por bâme sadopak njaq, sá me i diftue botës, se, kúr dona na, s' ká pse lot as nji mbretní e madhe me fisin e vogel t' onin.

tue u ndêjë edhe Venedikasve gjithnji me grusht hund-ve. Por puna nuk doli si e shestuene ata, pse, sado gjaksuer qi kje Muhmuti, Shqyptarët nuk e lshuene krejt doret, tue mendue qi te' e mbramja ishte nieri i vet: Muhamedanë e të Kshtenë, Malcorë e Mirditas msyne të gjith me i dalë zot, e mbas pak ditësh sho-fim qi mbretit i u desht me e falë. Si erdh kjo punë kësaj here, s' e dijm as na vetë mirë.

Në vjetë 1796 u mblodhne Shqyptarët per me shtrue Malin e Zi, qi s' ishte tue lânë gjâ pá grabitë kah âna e Podgoricës e të Shpûzës. Malazezët duelne mâ shum se na, e nder né u ngatrrue edhe ushtrija: prandej mbet aty dekun njaj Karà Mahmuti, qi pat shkue gjithkund tue diegë e tue piekë. Ishte e Pre-nde e Mirditsit s' dojshin me hî në luftë, pse thonë, qi kujtojshin, se n' at ditë s' u shkote e qitmja e mbarë; e Malcorët në tjetren ânë ishin edhe dyshas.

Si e pá kështû pûnen Mahmuti, këthei ushtrín kah fusha, e aj vetë s' luejti kamben, por ndêj aty, kû ishte, me disá djelm. Malazezët erdhne naten porsi miza e e rrethuene. Kúr e pau ky se u xû ngusht, hoq taga-nin e filloi me luftue si i perket Shqyptarit. Gjaku i kullote prej krejet e deri në fund të kambve, e aj qitte gjithnji e siellte në tagan, tue mbyllë varrët e pushkës me fushekë të vet. Mbasi shtroi para vedit 32 Malazezë, filloi me u mekë prej gjakut qi bori, e atëherë thirri vetë nji nder ta e u tha me i pré kryet. Kështû mba-roi ky burrë me shokë.

Mbas deket të Karà Mahmutit çoi i vëllai Ibra-himi myftín e Shkodres në Stambollë per me lypë san-xhakín per vedi.

Mbasi në Stambollë bâhej gjithshka me pare, e

urdhnue. Kúr filluene të Parët t' onë, mbasí hini Turku n' Arbní, me u shperdá kah Roma, Ankona, Napulli, Venedíku e Dalmacja, edhe Toskët patne mbarue.

Síkur e dijm, na s' kena asnji të dám prej Toskve, veç djalekti na ndrron pak. Por, me pasë per të goditë na shkrimin e djalektin t' onë në nji mëndyrë, qi t' u pelqejë të dyja palve, kishim me mujtë m' u marrë vesht njani me tjetrin má lehtesisht. As besimi i Toskve, qi jânë ortodoks o muhamedanë, nuk na dán gjakun e Shqyptarit, qi e kena bashkë.

Tosknija dahet nder trí vëllazní: Toskët vetë, Labët e Çamët. Këta të mbramët sidomos kan ndritë gjithmonë per trimní; e n' uzdajë të 10.000 Çamve, qi kishte me vedi, msyni nji burrë, Mark Samueli, me marrë Shkodren në 1492 prej Turkut.

Síkurse Gegët kan të pár qyteti Shkodren, ashtú Toskët kan Janinen, kû Alí Pasha i fitoi at zâ të madh vedit.

Alí Pasha leu në 1741 në Tepelenë, nji vend i vogel nja 100 shpísh. I ati, Veli Begu, kie aty derë e parë, veç, kúr diq, e la Alín teper të vogel, e i u desht këtij me u rropatë shum deri sá u bâ dishka. Qyshë në fëmíní filloi ky me ndie ne zêmer të vet per Shqypní e me dishrue me e bâ Tosknín në vedi, si Karà Mahmuti Gegnín. Këta dy, bashkë me Ahmet Pashen e Ohrit, e pane mirë se Shqypnija nuk kishte tjeter pshtim, veçse m' u bâ nji shtet i lidhun e në vedi, e jo nen urdhen të Stambollës.

Nder këta tre Alija ishte má i marruní vesht: aj dijte gjithmonë kúr me i a hi punës e sí me e rrêjtë Turkun, qi i ishte neveritë. Aj kje i pari, qi na diftoi, se nieri mundet me kênë muhamedan, edhe pá kênë

turk. Atij nuk i hite në krye, pse me e lânë fisin e shkelxyeshem t' onin, njatë fis, qi tash sá mija vjetësh âsht n' Europë mâ i parí, t' i sherbete njij nierit të huej e t' a derdhte gjakun per të. Aj e shifte se vendet tjera t' Europës ishin tue shkue mbarë, pse nuk kursejshin kurrgjâ, per me mësue fëmít e vet e per me çilë tregtín e punen nder dhena të veta; e prandej xûní shum giuhë edhe aj vetë. Kúr s' merrte vesht ndonji liber, qi dote me e këndue, i a nepte ndokujë per me i a perkëthye në njí giuhë, qi dijte, síkur i a bâní edhe me librin e Macchiavelli-t. Ky Italjan pat shkrue tash nja 400 vjetë permbi shka do të bâjë njí i Pár per me grehë njí mbretní, të cillt do t' a mbajn mandej me të gjitha mëndyrët, thote, në dashtë edhe me gjaksí. Alija, qi qyshë ne e rí kishte mendime e sendergjime të mdhaja neper krye, e pat xânë at liber per mêç, tue e këndue pá i a dá. Aj Italjan s' ká pasë per të vertetë tjeter xânsë, qi me e marrë mbrapa si Alín- t' onë.

Nuk âsht asnjí çudë qi pashallarët e Shqypnís fiíluene me mendue per vedí, pse në luftë të 1787, qi Turqít patne me Austrín e Miskovín, u pá se kû kishte shkue mbretnija e tyne. Síkur edhe njí herë e thame, Turkís nuk i kishte mbetë ushtrí per me bâ punë; e gjithkush vête oroe gjêjen e saj, thote per të vertetë, se kjo mbretní ishte tue prendue. Njí Françez i dijshem pat shkrue atëherë, se Turkija mbahej prej ngatrresash, e se, kúr t' i shkatrrote punët, do të bite prej vedit. Dheu kishte dalë krejt qemerit: i forti i bite të ligshtit, e Muhamedanët u ishin lëshue të Kshtenve në shpinë.

Nder ato kohë të vështíra prá, në të cíllat veç Zoti e revolucjoni Francës e pshtoi Turkín, u gjet njí Alí Pashë per me i ndimue mbretit në luftë, qi pat

Dona me folë per kohë t' Alì Pashë Tepelenës të per-mendun, i cilli, edhepse s' kje sulltan me êmen, kje me të bâme njì urdhnues i madh në vetvedi. Ky burrë kje prej Tosknijet, e per ket arsye na duhet me thânë

Fig. 5. Alì Pashë Tepelena

do fjalë per këta vëllazen, me të cillt âsht e lidhun gjith jetesa e jonë, mbasí mishí nuk dahet prej thonit. Qyshë para Skanderbegut e kena xânë në gojë punen e Epirit, si thirrej atëherë ajo ânë Shqypnijet, e kena kallxue edhe per sá despota gjakut t' onë, qi aty kan

me Miskov, e per me e dlirë prej cubave, qi kishin marrë dhén. Njikaq frigë u pat hî Turqve prej Tepelenasit, sá, kúr ndiejshin në luftë se ishte afrue, i biejshin në dorë. Deri në 1796 shkuene Gegët e Toskët mirë bashkë; por, mbasi diq Ibrahim Pashka i Shkodres, këputi dashtnija ndermjet dy vëllaznive; e kjo punë kje nji e keqe e madhe per atê, qi din me mendue.

Thame, se revolucjoni i Francës e pshtoi Turkín, e tash po kallxojm se si. Françezët jânë nji fis, qi duen me dalë gjithmonë permbi tjerët, e prandej bâne në ket kohë nji republikë në vend të vet: due me thanë, hoqne krajlin e vûne në kambë të tij nji Krye qi e thirrne *President*. Mbasi e mbytne at mbret, u perzie puna, sá s' e mori gjâ vesht; e nder këto turbullime duel Napoleon Bonaparti. Ky gjeneral u bâ njj ushtár aq i madh, sá disá thonë se âsht mâ i madhi, qi ká lé deri më sot.

Bonaparti desht me marrë gjith boten, e së mbramit nji copë të madhe e pat shtrue per të vertetë. Aj mendoi me bâ Shqypnín në vedi; por âsht e dijtun, se ket punë e pat jo per me na bâ nderë né, por per me siellë mandej prap ujin në mulli të vet; due me thânë aj dote me bashkue vendin t' onë me Dalmacje e me Mal të Zí per me i njitë me Francë, kúr të date Turkín. Kúr ndiene Shqyptarët, se po dote me i qitë në vedi, i u vûne mjaft; por, kúr e pane se prap nji i huej do t' i zotnote, atëherë nuk e deshtne ket ndrrim, edhe t' u thote sulltani vetë.

Napoleonit i shkoi pushka mbarë: aj u bâ mbret; thei Miskovët, Tedeshkët, Austrijakët e gjithkend, qi u ndesh mbë tê; veç këto fitime i sollne ne e mbram

E jo veç vajzen e madhe, por edhe tjerat i a mori Alija ka nji ka nji Ibrahimit per të birët e vet, pse dote me u afrue në ket mëndyrë e me e shti në dorë at pashë, qi nji ditë mund t' i delte i rrezikshem. Atij i a shtini ujin nen shtroje pá e ndie, si thohet : i gergau due me thânë Ibrahimit gjinden, qi kishte nen vedi aq bukur, sá këta u çuene nji ditë kundra tij e e rrethuene në Berat. Alija, qi dote me e ligshtue, tue qitë gurin e tue mshehë doren, qiti shkajk se po i vîte në ndimë per me e xierrë asi lakut, e e mori me vedi në Janinë si nji nieri të xânun. Kështû u bâ Alija tash i Pár i vetun në gjith Tosknin ; e, kúr i rá në mend Stambollës me kerkue fijen e asaj dredhije, dijti ky tinzak prap me i a mbushë menden, se kishte pasë arsye me e shtî mbrendë e me e mbajtë të ndrym Ibrahimin, e mâ vonë edhe të birin e tij.

Alî Pasha pat bâ nji ushtrí 8000 vetësh t' armatisun mirë e cilla do të rrite gjithmonë në kambë. Aj nuk u lodh mâ as me këndue urdhnat, qi i çote Stambolla, por, sí i merrte, mbytte Tatarët, qi i a bijshin, per me mujtë me thânë, po t' a shterngote pûna, se s' i kishin rá në dorë. Inglizët, qi s' e lane me marrë Pargen, nuk mund t' i shifte me sy. Bleu tinzë topa e barkë, e gjithkush filloi me e drashtë. Dhén e sundote si dote vetë, e i ndimoi gjithmonë bujqsís e tregtís; ashtû edhe katundarët e kshtenë i ruejte prej pronarve të tokve, e mâ të mdhajt nder ta dote me i pá të pervûmë nen vedi. Njikjo marrí, qi m' u xânë shoq me shoq neper të gergame të të huejve, mundena me thânë se na ká shkue per fis deri tash, por të shikjojm me i u ruejtë mbas sodit.

Në ket mëndyrë hupi edhe Ibrahim Beg Kavaja,

gjith boten në shpinë; e aj, mbasi ishte hapë e xânë gjithkah, nuk mujti me e dá Turkin, sado qi Miskovin e kishte në ndimë per ket punë. Anglija s' e lëshoi Turkun atëherë, e u bâ gati me i dalë zot gjithkund per dét. Kështû u trimnue aj, e në 1808 nuk i la Françezët me dalë neper Shqypní per me shkue në Qerfoz; ashtû edhe Shkodranët e gjindja e Alís rrîjshin gati me e ruejtë vendin e vet.

Në ket kohë ishte mbret sulltan Selimi. Ky kje nji nieri me krye, e me njiherë e pau se fuqija e tij s' ishte gjâ, deri sá të gjindej në dorë të Janiçerit, pse këta s' kishin mbetë mâ per kurrgjâ tjeter, veç per me lypë me hanger e me pí kambë nji kambë. Prandej mendoi me bâ nji ushtrí të fortë e të mbajtun gjithherë në nji mëndyrë të caktueme prej ligjve, e kështû qiti ushtarin xhedit, si i thonë, e të gjith do të bâheshin ushtarë. Asht e dijtun se Janiçerët nuk mujshin me e pelqye ket punë, e mbreti i shkretë bori jeten neper ket mendim të mirë, qi desht me krye.

Shqyptarët e njifshin sulltanin per të Pár; por, tue pá Alì Pasha, se kû kishte shkue puna e Stambollës, këqyri tash me u shkatrrue e m' u bâ krejt në vedi. Aj dijti me i shtî në valle Françezët, sá me xânë vetë buzen e detit të Tosknis; mandej shtroi Suljotët në 1806, qi i ndoq pá dhimbë; e mbas deket të sulltan Selimit mbet zotnija i gjith Tosknís. Vetun Ibrahim Pasha i Vlonës mujtte me i bâ báll; e, per me e lidhë kalin edhe në ket ânë, i mori Alija vajzen e tij të birit të vet, Velì Edin Pashë Vezirit, per grue. Prej kësaj martese leu njaj Ismail Pasha në zâ, i cilli, nen êmen Tepelenzadè Vezir Ismail Pasha, u permend në ket faqe nierit porsi pushtuesi i Misirit, të cillin e qiti në vedi.

se kishte shestue me u lëshue edhe Malazezët Gegve mbi shpinë, po kje qi këta nuk i u epshin me'iherë. E kjo pûnë pezmatoi zêmrat per së tepermit, perndryshej Gegët do t' ishin marrë vesht me të vertetë me Toskë. Kurr s' pat kênë Shqypnija mâ mirë e armatisun se atëherë : 80.000 ushtarë rrijshin gati nen urdhen t' Alís ?

Ky plak i urtë e dijte mirë se gjâja e madhnija e teperme u shtjen tjerve smirë ; e prandej nuk i xête besë as fëmís së vet krejt. Per ket pûnë çoi e mori në Trieshtë njifarë Gjergj Mikalit, e shtini me goditë në Litaricë të Janinës nji kullë të fortë, e cilla e kishte të shtruemen, dritoret e gjithshka të veshun në hekur; e atje ndryni gjân e vet.

Mbas sá trimnish, qi bâni Napoleoni, në të cillin Alija adhrote, të thuejshë, u thye, ne e mbram, ky mbret i madh, e në 1815 rá në dorë t' anmiqve, qi e tretne në nji ishull. Si e pá dhelpna e Tepelenës, se gjith vendi ishte perzie, u çue edhe aj vetë në kambë bashkë me Italjan, e sidomos me Grekë, të cillve u premtoi se do t' i qitte në vedi. Aj dijti kaq mirë me i marrë me të mirë këta e me jau mbushë thesin me fjalë të mira, sá u çuene me gjith shpirt me e marrë mbrapa, e i dhane edhe sá vetë peng, per mos me drashtë se e lânë në baltë. Edhe Miskovët u muerne vesht e u perbetuene me tê.

Pûnët ishin bâ prá kështû në 1820 të gjitha gati, e menjiherë krisi lufta gjithkah. Epiri e mbarë Shqypnija u dha në zjarm ; Mali i Zí u çue në kambë e Alija vetë thirri tash e qiti cubat prap per fushë. Të birët i kishte në Berat, në Prevezë, në Delvinë e në Gjinokaster. Grekët u gatuene, e Alija, mbasi mori gjithkah pênje, mbasi çoi Jahudit n' Artë e mbasi mshehi gratë,

të cillin e mujti Abdurrahman Begu, qi i mori Tiranen e çoi mandej bylykbashat e vet nder ato âna. Tue u shtrî kështû kapak kapak, mbrrîjti ushtrija e Tepelenve deri n' Elbasan e u shty edhe kah Dibra. Mendimi i Alì Pashës ishte me bâ Tosknín bashkë me Gegní. Mandej kishte aj edhe uzdajët e veta kah Dalmacja e Bosnia e shpnesen qi me bâ nji krahinë të ré e të madhe në vedi.

Mbretnote atëherë në Stambollë njaj sulltan Mahmuti, të cillit i a njitne Eladli, prej gjyqit të drejtë, qi gjithmonë bâte. Aj e dijte se vëllau i vet e vëllau i t' et kishin bierrë jeten, tue dashtë me ndrrue e me ndrejtue punët e Turkís ; e per ket arsye shkote aj vetë kadalë e tue prekë gjithkund. Sulltani i ngratë s' kishte me kê me i krye këto punë, pse gjindja e tij s' ishin të zotë per gjâ, e Stambolla vetë ishte dá trí ortash : e para ishte nji olog faqezezësh të blemë prej Miskovit, të cillt nuk këqyrshin tjeter veçse me bâ pare : në tjetren ânë ishin njata, qi ishin kênë e pá nder dhena të Frangut, e në mëndyrë të tyne dojshin me e bâ edhe Turkín, punë, qi s' delte e s' mujtte me prû veç të kqija mâ të mdhaja ; ne e mbram vijshin ulemat ose partija e Hagji Alì Efendís, i cilli kje nji muhamedan sí duhet. Ky pat kênë nji rob çerkez i vorfen, e kje i pari, qi na diftoi, se korani s' e ndalë por e kerkon dijen.

Janiçerët mbajshin kah Alì Pasha, edhe prandej nuk u trimnote kush me u kapë me të. Aj i dijte të gjitha punët e Stambollës: e, sado i shtrêjtë qi ishte, nuk i dhimbej parja per kû duhej. Edhe në Shkoder pat shkelë e bâ per vedi nja 1500 vetë, me mendim qi me na i hî nji ditë permbrenda ; veç kjo s' i doli per nji gabim, qi bâni aj vetë, due me thânë, pse u muer vesht

ishte pashë në Shkoder Mustafë Bushatlija, të cilit i a kishte ande madhnín jo mâ pak se Alì Pashës, e mâ teper edhe se Karà Mahmutit. Edhe aj dote me e bâ Shqypnín njí mbretní në vedí; e, të kishte díjtë Alija m' u marrë vesht e me rá në godí me të Parët t' onë, s' kishte shkue puna aq, qí me na u dashtë né me thanë sot, se na Gegët e kena rrênue Alì Pashen, qí këqyrí me na i luejtë gurët me Slavë. Mustà Pashë Shkodra perzûni ushtrín e Toskve prej Ohrit e Elbasanit, e u shtrî në gjith Gegnín deri në Pejë. Vëllaznimí e e mbara e Shqypnís nuk mbahen tue poshtnue Gega Tosken e Toska Gegen, por tue shkue mirë me shoqisho'in, e tue i njitë doren njani tjetrit nder nevojë; kështû, si punueme na atëherë, s' e pat Turku të vështirë me prishë tash Alín e mandej Mustafen.

Si e pau vendi se Gegët ishin me mbretín, e lane Alín në zâll, e dy të birve të tij, Muhtar e Salì Pashës, u u desht me u dhânë në dorë t'anmikut. Osmanllít muerne zêmer, e duhet me díftue edhe se prisí Pehlivan Babà Pasha kje trim i rrênuem. Bylykbashat e Alì Pashës, si Grekët ashtû Shqyptarët, filluene me i siellë shpinen e me dalë kah âna e Babà Pashës. Flota e Alís u ndry në Prevezë, e në fund i u dha edhe ajo Turkut në dorë. Parga u rrethue e ne e mbram u muer, e kështû Alís i u hoqen njena kalá mbas tjetres. S' i mbetne këtij mâ prej vedít veç Venedikasit e do Gjenovezë, e në mbarim të vjetës 1820 e pau mirë se pûna e tij kishte mbarue. Prandej u ndry n' at kullë, qi kena díftue, me gjith gjind e gjâ, qi i patne teprue, e mbylli deren e madhe me múr. Thonë se ari, argjandí e gurët e kushtueshem, qi ká pasë, i kan bâ mâ teper se 60 miljona rushpe.

diftoi ndrejt e të madhe se dote me u bâ i Pár në Shqypní.

Stambolla u perzie. Ata e dijshin mirë, se, me e lânë Alín mâ në Janinë, aj do t' i hate kryet mandej gjith Turkís: por Janiçerët ishin prej tij, e thojshin se mâ mirë i vêjshin pushken kujdo, se atij. Mbas sá fjalësh, ne e mbram Stambolla e dau mendimin e vet, e me 17 Korrik 1820 e rrxoi Alì Pashen prej kambet qi pat si valí ushtrijet e në vend të tij êmnoi vezir Janinet njifarë Mahmud Begut. Posë kësaj hoqne prej punet të gjith të birët e Alís, e atij vetë i lane vetun sangjakun e Janinës, por me besë me ndigiue gjithshka të thote Stambolla, pse, me pasë bâ ndryshej, nuk falej mâ, e i shkote edhe kryet.

Alija thirri atëherë Grekët, si fjalët qi kishin bâ, e 12.000 ushtarë u çuene në kambë per tê. Gabimi, qi bâni Alija tue u bâ me Grekë, i bori nder né shum dashamirë, qi pat per uzdajë, pse këta filluene me thânë, se, po të luftote aj per me lirue e me e bâ Shqypnín në vedi, do t' kishte arsye; por, me hi ata në zjarm per me u ndimue Grekve, s' e shifshin me udhë. Veç Alija dijti me e prû punen e mos me i lânë Grekët me i këcye në shpinë. Aj pat në dét barkë mjaft per me luftue, e kapidanat e tyne ishin Shqyptarë. Pat edhe nji pashë shum të mirë, Topidì pashen, me vedi, i cilli kje nji Venedikas êmnit Caretto.

Stambolla lypi ndimen e pashallarve të Shkodres, t' Ohrit e t' Elbasanit, e urdhnimin e ushtrís, qi do të shkote kundra Alì Pashës, i a dha Kavanazadè Hysejn Pashës; në tjetren ânë nisi edhe per dét kundra tij Alì Begun me nji flotë. Në ket rasë u pá, shka don me thânë me shkue Toska e Gega keq bashkë. Atëherë

shkote edhe kryet prej Alijet. Kshtû ne e mbram mbet Alija vetun me 480 vetë, e atëherë me 10 Kallnduer 1822 i u desht m' u dhânë, por me besë qi mos t' a mbytshin e mos t' i merrshin gjân. Por Hurshidi s' desht me dijtë të falun as besë, e me 5 Fruer qiti me i pré kryet e i a çoi Stambollës, kû u bâ nji gëzim i madh, sá s' âsht gojë me e diftue.

Tue pershkue jeten e këtij burri me zêmer guri, me idhnim do të dishmojm se shum faje ká bâ, por, po e shikjueme pûnen e tij gjithmbarsisht, duket në tê nji hollí e trimní e madhe, në të cillen ká mujtë me mbrrijtë nji Shqyptár.

IV.

Sikurse e kena pá, mbas Ibrahim Pashës sundoi Shkodren i biri i të birit, Mustafâ Pasha. Këtij Bushatlije i falet nderës Stambolla, se ky i dha mâ të madhin shkas Alî Pashë Tepelenës. Por edhe mbas dekës s' Alís nuk rá në pushim Turkija, por edhe mâ teper u perzie puna : Grekët kishin çue krye gjithkah, por Europa fílloi me hî ndermjet. Miskovi sidomos kêqyrte me zânë peshk n' ujë turbull.

Sulltan Mahmudi e pau se shpíja e Osmanit ishte tue u rrxue, e dishka do të bâhej per me e pshtue. Por Janiçerët s' lêjshin me bâ kurrgjâ të mbarë. Prá duhej, o me u thye qafen këtyne, o me mbarue vetë. E kështû me 14-15 Korrik 1826 u rá naten Hysejn Sadriazemi e i mbyti të tanë, tue prishë të gjitha gjurmët

Turku u lëshue mbi Janinë e mbi kullë t' Alís. Ky s' dijti mâ kah me i a mbajtë në ket ngushticë, e u bâ me nji ortë gjaksorësh, qi thirreshin *Carbonari*. Këta ishin do Italjanë, por kishin shokë në Janinë edhe do Shqyptarë, Turq e Grekë; e puna e tyne ishte me mbytë kêdohin, per me i çilë mâ mirë rrugen vedit. Nji kësish, i shtîm prej Alijet, mbyti Pehlivanin, qi drejtote ushtrín e Turkut. Por Stambolla nuk u tremb, e nisi kundra Alís anmikun mâ të madhin e tij, Hurshid Pashen. Ky bâni bé se do t' a permbyzte Tosken, qi ishte prap tue qindrue pá e lëshue zêmra, si e ká Shqyptari i mirë.

Alija rrahi Janinen me topa, dijti me gergá pashallarët nder vedi, e shtîni me lypë të falun te mbreti, por ky s' desht me e ndie ket fjalë. Alija u egercue atëherë edhe mâ teper, ndezi edhe nji herë Grekët si duhet, e thirri deri anmiqt e vet të Sulit me i ndimue; i a njiti vedit Konstantin, e dau fjalen qi do të pagzohej e do të temelote nji Greqí të ré e në vedi. Kjo kje mâ e mbramja mëndyrë per me shty Grekët kundra Hurshid Pashës. Grekët në More bâne disá çeta o ketairis, si u thonë ata, e qitne gjithkah Turkun perjashta.

Këto të reja e terbuene aq Stambollen, sá s' dijti mâ se shka me bâ. Diten e Pashkve u çuene e vorne Patriarken 74 vjeç para shpís së tij, të veshun me petka meshtarijet e me kryq në parzem. Sadriazemi rrîte me çubuk në gojë, tue shikjue si per çudë. Por per Alín s' bâni mâ dobí kurrgjâ. Aj filloi mos me i xânë mâ besë kurrkujë, sá deri edhe aj Italjani, Caretto, qi kena permendë sipri, iku e doli kah âna e Turkut; pse, mbasi pat bierrë nji sy prej pushket, e pau se po i

të vertetë nieri i mirë, por burrni s' kishte në vedi aspak. Ushtarët e shkretë, e nder ta Shqyptarët t' onë mâ të parët, ishin tue u grî me Miskov, e sulltani shkote me gjuejtë lepuj, pá çá kryet per këto punë. Zoti veç e pshtoi mbretnín aso here; në tjetren ânë edhe Miskovët u rrudhne prej Mustafâ Pashës të Shkodres, i cilli me 35.000 Shqyptarë u doli mbas shpinet; e kështû u bâ pagja e Edrenes.

Nder këto kohë, kúr i Kshtenë e Muhamedan ishin çue në kambë, edhe Mustafâ Pashës të Shkodres i leu njí mendim i madh. Këtê e patne gergá te mbretí, se ishte bâ me Miskovë, e aj mori per ket punë në mní të gjith Shqyptarët. Në tjetren ânë u pá edhe se ushtarve s' po u nepej rroga, e kështû nuk patne sí me u pelqye këto sterhollime të reja as nder né as në Bosnie. Per ket arsye u muerne vesht t' onët me Boshnjakë, e thane se n' at mëndyrë s' mund të jetohej.

Mâ i madhi mullâ i Mustâ Pashës ishte, se shí njajo Stambollë, qi bertitte, se aj ishte bâ me Miskovín, ajo vetë i ishte shitë ketij kryekëput. E kështû të gjitha këto pûnë e shtyne Mustafen në dishír per m' u bashkue me Rumelí, me Maçedoní e me Bosnie, qi kishte per Krye Hysejn Kapidanin e permendun, per me ngrehë njí mbretní në vedi e me jetue njeni me tjetrín vëllaznisht.

Parija i perkitte atij, pse në shpí të Bushatlive pat shndritë gjithmonë madhnija e fuqija. Atij i shkoi mendja edhe me e rrxue krejt e me i marrë kamben e sulltanit, qi pat fillue me ndrrue Turkín. E pse mos me mujtë m' u bâ mbret në Stambollë edhe Shqyptarí? E kena pá se në kohë të Rromakve shumherë kena pasë nierz t' onë n' at madhní, e per ket gjâ edhe Franku

e tyne. Në vend të tyne duelne mandej ushtarët e rregullt, të cillt nuk do t' u siellshin si ata, tue grabitë kû të mujshin e tue çue krye per shkado. Porsá hupne Janiçerët (e shumta e të cillve ikne në Bosnie, kû ndêjne pá frigë), Turkija filloi me kapë nji tjeter rrugë.

Sulltani filloi me ndrrue e me rregullue punët e mbretnís si e lypte koha, per me ngulë fuqín e vet mâ teper. Por popullit s' i a pat ande këto sende të reja, pse thojshin, se s' u duheshin gjâ ato sterhollíme. Në tjetren ânë Turkija kishte mbetë krejt pá pare.

Nder ato kohë të vshtira dogj Inglizi e Miskovi floten e Turkut në Navarín. Per Grekë, mos t' ishin kênë Shqyptarët, këta s' kishin mujtë kurr mâ dalë në vedí, por do t' ishin shtypë gjithmonë, si edhe tash ne e mbram u pá. Europa u doli zot, pse i dhimbej aj fis, qi motit kishte qitë sá nierz të permendun, të cillve nuk u des êmní kurr nder vende të perparueme.

Mâ arsye do t' ishte me i u dhimbët kujë na Shqyptarët e me na shikjue pak mâ teper, mbasi fisi i jonë ká qitë burrat e dheut, sí: Leken e Madh, mbretín Burrë (Pirrín), qi thei Rromakët, ne e mbram Skanderbegun; veç Zotí desht me na lânë deri tash kështû, por kena me dalë edhe mâ në dritë.

Në 1828 kujtoi Miskovi se kishte ardhë koha me marrë Stambollen. Turqit luftuene trímnisht në Viddin e në Varn, por hovín anmikut nuk mujtne me i a ndalë, e ky vîte gjithnji tue u afritë mâ teper. Puna e Stambollës vetë ishte gjâ e pa-uzdajë. Pritshin të bâhej mrekullí prej atyne ushtrive të reja, qi pat mbledhë mbreti, e kujtojshin se, mbasi t' u veshëshin ushtarët e memhurët n' uniformë, s' u dote tjeter per me pshtue Turkín. Mbreti vetë në tjetren ânë ishte me

dren; këtû u mbyll në kalá me dísá Mirdítas e Malcorë per me qindrue.

Malazezët pûnuene atëherë permbi né sí gjithmonë, pse bashkë me Turq fílluene me na plaçkitë shka u erdh per doret. Kalaja e Shkodres fílloi m' u rrahë në topa; e, mbasi Mustà Pasha nuk mund të mblodh aq gjind sá me i dhânë të shtymen Osmanllís, qi nen Mehmed Pashen e kishte rrethue, i u desht ne e mbram me rá në dorë: per 4 muej qindruene me trimní të të madhe si Muhamedanët si të Krishtenët, qi kjene ndry mbrendë. Mustà Pashen e çuene në Stambollë, por kurrgjâ tjeter s'i bâne, pse drojshín se Shqyptarët s' do t' a lêjshin me shkue gjak-hupsë; e per ket arsye, jo veç se e fali mbreti, por e çoi edhe valí n' Azí e e afroi shpín e tij njaq, sá djali i tij Mahmuti pat kênë shoq lojet me Abdyl Megjidin në fëmíní. Të gjith ata, qi e kan njoftë Mustà Pashen, e biejn per nieri qi ká mendue per dhé të vet. Thonë se ká dashtë me shtí dashtnín ndermjet Muhamedanve e të Kshtênve, e mandej me qitë Shqypnín t' onë në vedi. Na kena, prá, arsye me e nderue shpín e Bushatlive si nji nder mâ trimneshat e të mirat, qi kan shndritë në fisin t' onë.

V.

Mbas kësaj lufte u shtrue me né edhe Bosnía, e e zeza mâ e madhja kje, se qyshë atëherë i kena pasë pashallarët Turq. Por Stambolla nuk mujt me i ulë nen vedi Shqyptarët, sikurse e shofim në 1833, kúr Mir-

s' kishte pasë shka me thânë, por kishte ndèjë e na kishte shikjue me sy mâ të mirë. Prá Mustà Pasha ishte tue mbledhë gjithnji ushtarë, e tue shestue si me ruejtë shpinen prej Serbve e Malazezve, pse në tjetren ânë kishte prej vedit të gjith pashallarët deri në Monastír. Në Marc të vjetit 1831 krisi lufta. Mustà Pasha kishte mbledhë 48.000 ushtarë nen vedi. Stambolla êmnoi vezir Mehmed Reshid Pashen e i dha nji ushtri 20.000 vetësh, e nen drejtim të tij ishin edhe Hysejn Pasha i Edrenes e Hafiz Begu. Këta msyne Mustafen, qi doli trathtár, si thote Stambolla.

Të kishte shpejtue Mustà Pasha e t' i a kishte mbërrijtë perpara se t' u perpiqshin ushtrít e Turkut, do të kishte mbrrijtë me i shperdá njenen prej tjetres. Por, mbasi aj ishte tue u tallë, e, si shifej, edhe pûna nder né ishte tue shkue bisht e krye, sikurse e kena pasë gjithmonë zakon, fílluene gjindja me u kujtue se s' kishte gjâ në dorë; e prandej nisne me u ftofë zêmrat.

Mehmed Reshidi preu, si e ká pasë Turku gjithmonë, 400 krena në Monastír; e ky kje i pari shêj i zí. Në Qyperlí, afer Perlepjet, u ndeshne dy ushtrít; e, mbasi nder né dote me pûnue gjith i cílli në krye të vet e s' kishte asnji bashkim, âna e jonë dihej se do të thehej, si edhe u thye. T' onët s' i patne pritë as Boshnjakët me hi në luftë zbashkut. Kurrgjâ s' i bâni dobí Mustà Pashës, sado qi u mundue me e marrë vedin në dorë; krejt pûna ishte bierrë pá uzdajë. I u desht prandej me kthye kah Shkupi me 4 o 5 vetë vetun, qi i kishin mbetë në besë. Desht me ikë, por e pau se s' i kishte mbetë kah me i a mbajtë, veç në Serbí, e cílla do t' i luejte lojen mbrapa me siguri. Atëherë i u desht m' u nisë kah Tosknija, per me kapë mandej Shko-

Të dhettat e doganës u muerne edhe nder né sí njeti; s' u bâ kurrgjâ e mirë; kurrkush s' mendoi njí gjâ të mbarë per né, kurrkush s' u çue me na bâ njí godí, qí të na perpiqte shoq me shoq. Gjithkund tjeter ká goditë Turku udha, në mos tjeter; por na kena mbetë të mbyllun gjithkah, si t' ishim kênë njatje në mjedís t' Afrikës. Jena bâ me na vû gazín gjithkush! Na s' dijm me shkrue as gíuhen t' onë, pse s' kena shkolla, s' kena asnjí gazetë o fletore t' onen, per me mujtë me dijtë se shka bâhet neper botë. Na kena mbetë veç m' u vrá e m' u grî shoq me shoq, sí me kênë nierz t' egjer, e me jau ngî zêmren në ket mëndyrë atyne, qí donë të keqen t' onë per të mirë të vedit.

Vetun Osman Pasha, i cilli erdh në Shkoder në 1843, kje i mirë per né; veç as aj s' mujt me na ndímue shum.

Pashallarët s' kan dijtë me na marrë vesht kurr, e prandej vendi i jonë s' kishte si me e gjetë pagjen. Por un nuk po due me u shtrî të diftoj këto trazíme e mundíme të padame, pse jânë punë qí të gjith i dijm.

Në 1844 krisi, per rrezik, njí luftë e madhe ndermjet vëllazenve t' onë Muhamedanë e të Krishtenë; e Ymer pasha derdhi atëherë shum gjak shqyptár në Karkandele. Mbas këso së perziemesh kapshin e tretshin gjithmonë Osmanllít nja dísá Arnaut, të cillt kjajshin mandej pá dobí vendin e vet per së largut.

As lufta e 1848, as gjaku, qí u derdh në 1853 e 1854 s' na prûne ndonjí dobí. Hatí sherif i Gjylhanes e tjera ligjë duelne kot per né, pse na të shkretët mbetme gjithnjí në llom sí kjeme, e asnjí gjyq s' erdh per me ndreqë punët t' ona. Kujtueme në vjetë 1856 se na kishte ardhë koha edhe né, sí vendeve tjera të Turkís,

ditasit e Shkodranët xûne gjáll Namik Pashen në Shkoder, i cilli kje nisë per me i shtrue. Kështû ndolli prap dy vjetë mbrapa me Hafiz Pashen, kúr Shkodra u çue kundra tij, pse dote me na shtî sterhollime të reja o tanzimatin. Rá pagja mandej, e na ndêjme gjithnji n' at të moçmen, pá i u shtrue ligjve të reja, tue e dijtë mirë se mendimi ishte me na bâ Osmanllí, si thojshin. Na jena kênë e mbetme gjithmonë Shqyptarë, e kështû pshtueme prej sá së kqijash, qi na kishin rriedhë mbrapa. E mos të kujtojë kush se u kishte rá Muhamedanve t' onë mâ mirë se të Krishtenve, per arsye se mbreti ishte Muhamedan. Jo, na të gjith Shqyptarët do të kishim hiekë si njení tjetri, sikurse e pame në Bosnie e gjithkund kû Turkija mund të çoi urdhnin e vet në vend.

Thaçë se e keqja mâ e madhja kje qi Stambolla na çoi pashallarë turq. Këta, porsá u vêjshin, i ndrrojshin prap; nuk merrshin kurrgjâ vesht në giuhë t' onë; nuk njifshin nierzët as vendin, e u duhej prandej me punue si t' u thojshin mehmurët e vet, qi edhe ata dojshin me viedhë per vedí. Sulltani vetë s' i bite mbrapa aspak Shqypnís; e, mbasi e pau se s' ndigiueme me hî në tanzimat, porse pritshim nji jetesë mâ të mirë, la nder né mëndyren e sundimit si motit, pá e ndrrue aspak; due me thânë pasha ishte nji valí, qi n' êmen të mbretit xierte të dhettat e pagesat tjera sá të mujtte me mbledhë: 16.000.000 grosh i u nepshin per me mbajtë e me i dalë zot vendit, si t' ishte nevoja. Por ata, mbasi s' ishin Shqyptarë, s' çajshin kryet per Malazezë, qi na grabitshin e na shkapercejshin edhe kufinin: Pse do të shprazshin pushkë e do të hiqshin pare per ket qellim, tue kênë se i shtishin të gjith në kuletë të vet?

fëmive t' onë, se burrat e Shqypnís kan derdhë si kro= ní gjakun per me bâ e me mbajtë vendin t' onë në vedí, per nderë e per të mirë të njith njatyne, qi flasin giu= hen t' onë.

Vëllazen, na jena kapë me kulshedra, e i a kena dalë në krye; a do të lodhena tash e t' u biejm në gojë do ushûjzave, qi duen me na thithë gjakun ? Na e dijm se kena rá nder sá vá të vshtira, por Zoti na ká mbajtë doren gjithmonë mbi krye e s' na ká lânë kurr me humbë krejt. E prá aj i Lumi kishte me na dhânë per të vertetë ndimen e vet, t' u mundojshim pak me e marrë vedin në dorë e me ndêjë në pûnë t' onë pá u perzie kush.

Na s' kena tjeter dishir veçse me pá vendin t' onë të nderuem në mjes të tjerave ; në nji fjalë na dona me i u largue së keqes e me kerkue të miren kûdo qi të gjindet. Na s' dona me i a bâ kujë të pa-udhë, na s' kena mni me kend, por lypim e dona shka na per= ket, në dashtë edhe gjith bota të thotë qi jo ! Me uz= dajë të Zotit e të së drejtes, qi kena, në na pastë mbetë ndopak burrní e shpírt, na do t' a qesim sigurisht me= ndimin t' onë në krye. Por, per me i a mbrrijtë kësaj lumnije, vetun njiket shteg kemi të çilun.

Per në kjoftë se këndojm me mend se shka âsht bâ, per në kjoftë se prej të bâmeve shofim se na kan bijtë sá të kqija, per në kjoftë ne e mbram se e dijm qi vetun nji dashtní si duhet ndreqë pûnen e të gjithve,

Shqyptarë,

t' a dona shoqi-sho'in, e atëherë per të vertetë se kena me pasë lirín t' onë e të mbaren nder punë !

me marrë pak frymbë, por u rrêjtme. Malazezët xuer= ne prej Turkís qi të delshin në vedi. Serbët shkojshin tue i shkye Turkís herë nji copë vend, herë nji tjeter, kúr e xêjshin ngusht. Bullgarët u çuene edhe ata ne e mbram e liruene vendin e vet, sado qi ata kjene mâ mirë se tjerët. E Miskovi i ndimoi kujdo, qi u çue ku= ndra Turkís, e n'Azí mori edhe vetë sá vende per vedi.

Vetem na Shqyptarët i ndêjme në besë Stambo= llës e derdhme gjakun t' onë, tue luftue me Miskov, me Malazezë e me Grekë; e në fund, shka fitueme? Pa= me vetun, se ata, qi u shkoqne prej Turkís, ishin tue shkue mirë e tue u rritë me copa t' ona; e njata, qi s' kan mujtë perpara me e qitë me né, këqyrin sot me na e marrë Shqypnín krejt!

Né na âsht bâ keq per së tepermit. Mbasi në 1875 e 1878 fitueme luften me Malazezë, ju u dha këtyne, prej tokve, qi na kishin lânë të Parët, Podgo= rica, Shpûza e Tívari, e mâ vonë edhe Ulqini. A ká harrue bota se na Shqyptarët e kena mbajtë deri tash mbretnín, e se prej nesh i kan dalë kësaj disá hyj të shndritshem, síkur Mehmet Alija i Misírit etj.? E si mbaroi njajo lega o besa, qi lidhme në 1879=1880 Mu= hamedanë e të Krishtenë bashkë, nder sy të Turkut? E prá kujdesi i jonë s' ká kênë tjeter, veçse me i dalë zot mbretnís e me ndêjë Shqyptari Shqyptár, pá i rá anmikut në dorë?

Kushdo qi këndon të ndollunat e Shqypnís s'onë, per në kjoftë ndopak Shqyptár, do të ziejë nder dej të tij njaj gjak, qi tash sá mija vjetësh qindron i shndrit= shem, tue luftue per vend të vet. Na do t' u kallxojm

BKSH

DIFTOJSI

FAQE

Parathanie - - - - - - - - - - - 5

Dy fjalë Vëllazenve shqyptarë - - - - - 7

Të himt ; kohët, nder të cillat dahen të ndollu=
na t' ona - - - - - - - - - - 9

PJESA E PARË

Koha e Ilirvet : deri në vjetë 167 p. Kr. - 15

PJESA E DYTË

Koha e Rromakvet : prej vjetit 167 p. Kr.
e deri në 626 mb. Kr. - - - - - 27

PJESA E TRETË

Ditët e burrnís s' onë : prej vjetit 626 e deri
në 1479 - - - - - - - - - - 47

PJESA E KATERT

Zotnimí i Osmanllís n' Arbní - - - - 103

Ndalohet rishtypja e përkëthimi në bazë të ligjvet.

BOTIME

të Shtypshkrojës Françeskane

A. GJERGJ FISHTA, O. F. M

Lahuta e Malcís, Veper e plotsueme, mâ se 500 fq. — Çmimi vetem Fr. a. **2.—**

A. SHTJ. K. GJEÇOV, O. F. M.

Kanuni i Lekë Dukagjinit, Veper postume, in VIII°, 144 fq., me parathanie t' A. Gj. Fishtës, me diftojsë alfabetik-analitik e fjaluer të fjalvet e të frazevet të rralla prej A. Benediktit Dema. Çmimi me leter luksi: Fr. a. **6.—**

„ „ gloria Fr. a. **5.—**

A. MARIN SIRDANI, O. F. M.

Skanderbegu mbas gojdhanash, nji volum 254 fq. me 18 perfëtyrime në tekst e me kangë tradicjonare në Pj. II. — Çmimi: Fr. a. **1.50**

Çmimi: Fr. a. 1.

BKSH